

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Βασιλείου Τρ. Γιούλτση, Καθηγητή Πανεπιστημίου, *Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*, τρίτη ἔκδοσις, Ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1996, σφ. 24χ16 ἔκ., σσ. 1-296.

Ὁ συγγραφεὺς κ. Βασίλειος Τ. Γιούλτσης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ἐξαίρετος φοιτητῆς τοῦ ὑπογραφομένου στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἔχει εἰδικῶς ἐκπαιδευθῆ καὶ μετεκπαιδευθῆ ὄχι μόνον στὴν καθ' ὅλου Θεολογία, ἀλλὰ καὶ στοὺς τομεῖς τῆς Κοινωνιολογίας καὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἔχει ἤδη καταστῆ εὐρύτατα γνωστὸς γιὰ τὰ λαμπρὰ ἐπιστημονικά του δημοσιεύματα, τὰ σημαντικώτερα τῶν ὁποίων ἔχουν τοὺς τίτλους «*Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον*» (1974), «*Πνευματικότητα καὶ Κοινωνικὴ ζωὴ*» (1975), «*Κοινωνιολογία τοῦ ἀθεϊσμοῦ*» (1984), «*Τυπολογία καὶ ὀρολογία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν*» (1993), «*Γενικὴ Κοινωνιολογία*» (*1994) καὶ τὸ μὲ τὴν παρούσα βιβλιοκρισία παρουσιαζόμενον ἔργον «*Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*» (*1996). Ὁ κ. Γιούλτσης ὑπηρετεῖ στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου ὡς Καθηγητῆς τῆς Κοινωνιολογίας καὶ τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας καὶ ἔχει διακριθῆ τὰ τελευταῖα χρόνια γιὰ τὶς πρωτοποριακὰς ἐνασχολήσεις του πρὸς σύνδεσι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Θεολογίας μὲ τὴν Πληροφορικὴ, τοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστεῖς, τὸ Διαδίκτυο κ.τ.τ.

Ἡ παρούσα μορφή τοῦ ἔργου «*Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*», ὅπως ἐπισημαίνεται καὶ στὸ ὠραῖο καλλιτεχνικὸ ἐξώφυλλο αὐτοῦ, εἶναι σημαντικὴ ἀναθεώρησις δυὸ προηγουμένων ἐκδόσεων, ποὺ κυκλοφόρησαν ὡς Εἰσαγωγὲς (τὸ 1985 καὶ τὸ 1989).

Στὸ νέο κείμενον ἀναλύονται ὠρισμένα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ θέματα καὶ γίνονται προεκτάσεις σὲ συγχρόνους προβληματισμούς, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ἰδιαίτερος ἐπίκαιροι. Ἡ μεθοδολογικὴ πρακτικὴ σφράγηκε ἰδιαίτερος στὶς θεμελιώδεις ἔννοιες καὶ ταυτοχρόνως σὲ σύγχρονα θέματα, ἐπιτυγχάνουσα τὴν ἀποδέσμευσι ἐκ τοῦ εἰσαγωγικοῦ χαρακτήρος τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων. Γι' αὐτὸ τὸ κέντρον τοῦ βάρους εἶναι ὀλιγώτερον θεωρητικὸν καὶ περισσότερο ἐμπειρικόν. Οἱ θεωρητικὰ προσεγγίσεις ἀποβλέπουν στὴν ἀξιολόγησι τοῦ ρόλου τῆς Θρησκείας μέσα ἀπὸ τὶς διαχρονικὰς ἐμπειρίας τῶν ἀνθρωπίνων πολιτισμῶν.

Μετὰ τὸν Πρόλογο (σσ. 9 ἔξ.), ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 11 ἔξ.) παρουσιάζει τὴ γένεσι καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας. Τὸ πρῶτον μέρος (σσ. 49 ἔξ.), ἀναφερόμενον στὰ πλαίσια τῶν «*μεθοδολογικῶν δεσμεύσεων*», ἐπισημαίνει τὰ προβλήματα τῆς σχετικῆς ἐρεῦνης, τὴν ἔννοια τῆς Θρησκείας καὶ τὶς προσπάθειες πρὸς ἐπίτευξιν ὀρισμοῦ αὐτῆς. Τὸ

δεύτερο μέρος (σσ. 71 ἔξ.), τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὴ φαινομενολογία τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον, διότι ἀφ' ἑνὸς ἐπισημαίνει ὅτι ἡ Θρησκεία ἀποτελεῖ περιοχὴν ἐκδηλώσεως προσωπικῶν βιωμάτων, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πνευματικὲς εὐαισθησίες καὶ ἠθικὴ ποιότητα· ἀφ' ἑτέρου παρουσιάζει μιὰ πρωτότυπη κοινωνιολογικὴ θεώρησι τῆς σχέσεως Θρησκείας καὶ ἀξιών, ἡ ὁποία σχέσις κατανοεῖται, ὅταν φέρωμε στὸ νοῦ μας τὴν «*ἀνθρώπινη δύψα γιὰ τὴν προσέγγισι τοῦ ἀπολύτου, τὴν τάση γιὰ ὑπέρβαση τοῦ σχετικοῦ, τοῦ ἀπλοῦ καὶ τοῦ κοινου, τὴν παρόρμησι γιὰ συνάντησι μὲ τὸ τέλειο, τὸ ἰδανικὸ καὶ τὸ ὠραῖο*» (σσ. 89-90)· τρίτον ἐξετάζει τὶς σχέσεις, ποὺ ἔχουν μεταξύ τους οἱ δύο αὐτοτελεῖς «*θεσμικὲς περιοχὲς*» τῆς Θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀφοῦ προηγουμένως καταβάλλεται ἀξιολογὴ προσπάθεια «*ὑπερβάσεως τῶν ἑτεροτήτων καὶ ἀναγωγῆς τῶν (δύο) ἐννοιῶν σὲ ἐπίπεδο συγκριτικῶν μεγεθῶν*» (σ. 92)· τέταρτον προβάλλονται οἱ σχέσεις θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ κοινωνικῆς ὀργανώσεως· πέμπτον προσδιορίζονται διάφοροι ἱστορικοὶ τύποι τῶν ἀμφιδρόμων ἐπιδράσεων «*ἀπὸ*» καὶ «*πρὸς*» τὴ Θρησκεία· καὶ ἕκτον προβάλλεται τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, στὸ ὁποῖο γίνονται αἰσθητὲς ἡ ὁμοίμορφη συμμόρφωσι σὲ ὠρισμένους κανόνες καὶ ἐπιταγές, ἡ ἐλεύθερη συλλογικὴ ἀποδοχή, ἡ συνάρτησις αὐθεντίας καὶ βιώματος, ἡ συλλειτουργία καὶ συνύπαρξις μὲ τοὺς ἄλλους κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ ἡ φόρτισις τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν μὲ ἀξιολογικὸ περιεχόμενον.

Τὸ τρίτο μέρος (σσ. 137 ἔξ.), ποὺ σκιαγραφεῖ τὴν Ἱστορία καὶ τὶς τάσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας, ἀφ' ἑνὸς παρουσιάζει τὴν περίοδο τῶν κλασικῶν ἐκπροσώπων αὐτῆς (Émile Durkheim, Max Weber, Ernst Troeltsch καὶ Bronislaw Malinowski), ἀφ' ἑτέρου ἀναφέρει μερικὲς σύγχρονες τάσεις Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας (τῶν W. Herberg, L. Pope, C. Y. Glock, G. Le Bras καὶ D. Goldschmidt), ἀνάμεσα στις ὁποῖες εἶναι ἡ μὲ «*σοβαρὴ καθυστέρησι*» προώθησις τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ κλάδου στὸν ἑλληνικὸν χώρον, ποὺ «*πραγματοποιήθηκε στὸ μεγαλύτερον ποσοστὸ ἀπὸ εἰδικευμένον προσωπικὸ τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν*» (σ. 161). Ὁ σ. ὀρθῶς καὶ δικαίως ἀναφέρει τὶς πρωτοπορειακὰς καὶ ἀξιέπαινες «*πρωτοβουλίες*», ποὺ «*συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου γύρω ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἔδρα τῆς Ἡθικῆς καὶ Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας ἄρχισε στὴ δεκαετία τοῦ '70 νὰ δημιουργεῖται ἕνας πρῶτος πυρήνας εἰδικῶν, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε καὶ ἡ πρώτη συλλογικὴ δημοσίευσσι*» (σ. 161). Πρόκειται γιὰ τὴ συλλογικὴ ἔκδοσι ὑπὸ τὸν τίτλον «*Sociologie de l'Orthodoxie Grecque*», ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸν *Social Compass* XXII/1, 1975 καὶ περιέχει ἐνδιαφέροντα κείμενα τῶν Ἀ. Τζαμίνη, Γ. Μαντζαρίδη (δύο φορές), Ἀ. Παπαδερσοῦ, Β. Γιούλτση, Ν. Χατζημιχάλη καὶ Ἀ. Γουσίδη. Τὰ ἴδια κείμενα παρουσιάσθηκαν σὲ ἑλληνικὴ ἔκδοσι ὑπὸ τὸν τίτλον «*Θέματα Κοινωνιολογίας τῆς Ὀρθοδοξίας*» (ἐπιμ. Γ. Μαντζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1975). Χαρακτηριστικῶς ὁ κ. Γιούλτσης ἐπισημαίνει: «*Ἐκτοτε εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἀρκετὲς μονογραφίες, πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες μεταφράσθηκαν καὶ κυκλοφόρησαν στὸ ἔξωτερι-*

κό. Ἀπὸ τὸν ἴδιο πυρήνα προοδευτικὰ ἀναδύθηκε ἡ ἰδέα ποὺ τελικὰ ὀδήγησε στὴ δημιουργία τῆς "Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας" (1998)... Στὶς μελλοντικὲς προοπτικὲς ἐντάσσεται ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς σύγχρονου ἐρευνητικοῦ κέντρου, μὲ τὸν ἀναγκαῖο τεχνολογικὸ ἐξοπλισμὸ, πλαισιωμένο ἀπὸ εἰδικοὺς ἐρευνητὲς καὶ διοικητικὸ προσωπικὸ, γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἐξειδικευμένων κοινωνιογραφικῶν καὶ κοινωνιοστατικῶν ἐρευνῶν» (σσ. 161-162). Στὸ ἴδιο τρίτο μέρος τοῦ ἔργου ὁ σ. παρουσιάζει ἰδιαίτερος τὴν Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας στὶς πρῶν ἑσθιαλιστικὲς χῶρες τόσοσὺν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀθῆιστικοῦ μαρξισμοῦ, ὅσων καὶ στὴ σημερινὴ περίοδο τῆς συνταγματικῆς διακηρύξεως καὶ κατοχυρώσεως τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀναζωπυρήσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου.

Στὸ ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρον τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 181 ἐξ.) ὁ κ. Γιούλτσης παρουσιάζει μερικοὺς θρησκευτικοὺς θεσμοὺς καὶ ἐκδηλώσεις, ὅπως τὴ διάρθρωσι τῆς θρησκευτικῆς ὁμάδος, τὴν κοινωνιολογικὴ σχέσι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς αἰρέσεως καὶ τὴν προσέγγισι τῶν σχέσεων ἀληθείας καὶ μύθου, ἡ ὁποία προσέγγισις βοηθεῖ τὴν Ἐκκλησίαν «*νὰ διδάξει τὴ λεπτὴν σχέσιν ἀνάμεσα στὸ "μῆνυμα" καὶ τὸ "σκεῦος" τῆς μεταφορᾶς του, γιὰ νὰ μὴ μείνῃ ὁ πιστὸς στὸ περιβλημα, γοητευμένος, ὅταν ὁ μῦθος τὸν συγκινεῖ ἢ ἀπογοητευμένος, ὅταν πᾶ δὲν τὸν ἐκφράζει, ἀγνοώντας συνήθως τὴν κρυμμένη ἀλήθεια*» (σ. 218). Στὸ ἴδιο τέταρτο μέρος ἐξετάζονται ἡ παρουσία τοῦ «*χαρίσματος*» στὸ ἱερατεῖο καὶ στὴν κοινωνία τῶν πιστῶν· τὰ θρησκευτικὰ σύμβολα καὶ ἡ λατρευτικὴ ζωὴ καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ νεωτερισμοῦ, τῆς παραδοσιαρχίας καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ φονταμενταλισμοῦ.

Τὸ πέμπτο μέρος (σσ. 257 ἐξ.), ποὺ ἀναφέρεται στὴν Κοινωνιογραφία τῶν Θρησκείων, παρουσιάζει ἀπ' ἐνός τὰ προβλήματα τῶν στατιστικῶν μετρήσεων καὶ ἀπ' ἑτέρου τὴν κατανομὴ τῶν θρησκείων, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἐποπτικῶς μὲ χάρτες: α) τῆς παγκοσμίου κατανομῆς τῶν θρησκείων, β) τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, γ) τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου, δ) τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ κόσμου, ε) τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου, στ) τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου, ζ) τοῦ ἑβραϊκοῦ κόσμου καὶ η) σχηματικῆς ἀπεικονίσεως τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον σχέσεων Κράτους - Θρησκείας.

Τὸ βιβλίον κατακλείεται μὲ τὴν σχετικὴ ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία (σσ. 275 ἐξ.) καὶ μὲ Εὐρετήριο (σσ. 283 ἐξ.).

Ἐκ τῆς παρουσιάσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Β. Γιούλτση γίνεται φανερὴ ἡ πρωτοτυπία αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀνοίγει δρόμον στὴν Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν στὴ διαμόρφωσι τοῦ διεθνoῦς «*προφίλ*» τοῦ ἀναζητοῦντος ἀκόμη τὰ ὀριστικά του εἰδολογικά καὶ καθ' ὕλην πλαίσια νέου σχετικῶς ἐπιστημονικοῦ κλάδου τῆς «*Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας*». Ἡ ἐπὶ διεθνoῦς ἐπιπέδου κάποια ρευστότης τοῦ περιεχομένου αὐτῆς συναρτᾶται πρὸς τὴν σχετικὴ ρευστότητα τῆς Γενικῆς Κοινωνιολογίας, στὴν ὁποία εἶναι ἐκδηλῆς ὁσμοτικὲς διηθήσεις ἐξ ἄλλων συγγενῶν τομέων τῆς Ἐπιστήμης. Ἡ «*Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*», ποὺ ἀποτελεῖ σημαντικό τμήμα τῆς καθ' ὅλου Θρησκευσιολογίας, ἔχει σημαντικὲς συναρτήσεις

πρὸς τὴν «*Συγκριτικὴ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων*», πρὸς τὴν «*Ψυχολογία τῆς Θρησκείας*» καὶ πρὸς τὴν —ιδίως Φαινομενολογική— «*Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας*». Οἱ συναρτήσεις αὐτὲς μνημονεύονται ἢ ὑποδηλώνονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον περιστατικῶς στὸ ἔργο τοῦ κ. Β. Γιούλτση, ἀλλὰ ἴσως θὰ ἤμποροῦσαν εἰς μίαν εἰδικὴν ἐπιστημολογικὴν παράγραφο νὰ ἐπισημανθοῦν συστηματικῶς καὶ ἀκριβῶς τὰ διαχωριστικὰ πλαίσια, τὰ ὁποῖα διακρίνουν καὶ ξεχωρίζουν τὴν «*Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*» ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐπιστημονικοὺς θρησκευτολογικοὺς κλάδους.

Πρέπει ἰδιαίτερος νὰ ἐξαρθῆ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ κ. Γιούλτση, χρησιμοποιώντας ἀνωτέρας ποιότητος συνθετικὸ καὶ συγχρονισμένον λόγον ἔγραψεν ἓνα ἐξαίρετον ὑπόδειγμα ἐγχειριδίου «*Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας*», τὸ ὁποῖο διακρίνεται γιὰ τὴν βαθεῖα θεολογικὴ του σκέψι καὶ γιὰ τὸν ὀρθόδοξον χρωματισμὸν του, ὁ ὁποῖος ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν χρῆσιν ἀφθόνου βιβλικοῦ, πατερικοῦ, λειτουργικοῦ, ἀγιολογικοῦ καὶ ὑμολογικοῦ ὕλικου. Τὸ ἔργο δὲν προβάλλει μόνον διεθνῶς μίαν πρωτότυπην προσπάθειαν περιχαρᾶκώσεως καὶ προβολῆς τοῦ Ὁρθοδόξου κοινωνιολογικοῦ στοχασμοῦ, ἀλλὰ καὶ συναρτᾶται μὲ τὴν Ποιμαντικὴν Κοινωνιολογίαν, παρέχοντας πολλὰ εἰσηγητικὰς ὑποβολὰς προσανατολισμοῦ τοῦ ὀρθόδοξου ποιμαντικοῦ ἔργου.

Ὁ γράφων θὰ ὑπεδείκνυε ὅτι σὲ μίαν νέα ἐκδοσὶ τοῦ ἔργου θὰ ἦταν σκόπιμον νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ νὰ μνημονευθοῦν στὴν Βιβλιογραφίαν τὰ ἐξῆς ἔργα: J. Hasenfuss, *Die moderne Religionssoziologie und ihre Bedeutung für die religiöse Problematik*, Paderborn 1937 καὶ Friedrich Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961. Γιὰ τὴν παράγραφο περὶ σχέσεως Θρησκείας καὶ ἀξιών ὁ γράφων θὰ ὑπενθύμιζεν ὅτι ὁ ἴδιος ἔγραψε καὶ δίδαξε στὴν Θεσσαλονίκην περὶ τῆς Γενικῆς Ἀξιολογίας (βλ. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, τεύχος Α΄: Εἰσαγωγικά - Γνωσιολογικά - Γενικὴ Ἀξιολογία*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1966). Ἐξ ἄλλου ἢ παράγραφος περὶ συμβόλων καὶ λατρείας θὰ ἦταν δυνατὸν ἀπὸ ὀρθόδοξον σκοπὸν νὰ εἶναι ἐκτενέστερη καὶ οὐσιαστικώτερη.

Οἱ ὑποδείξεις αὐτὲς γίνονται μὲ ἀγάπην γιὰ τὸν συγγραφέα, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ὑπογραφόμενος καμαρώνει, ἐπειδὴ ὑπῆρξεν ἄριστος καὶ ἐλπιδοφόρος φοιτητὴς του, ὁ ὁποῖος δικαίωσε τὶς προσδοκίας του. Εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ περαιτέρω συμβολὴ του στὸ ἔργο τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας θὰ εἶναι λαμπρά.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργο παρουσιάζεται σὲ ὡραίαν καλλιτεχνικὴν ἐκδοσὶ τοῦ γνωστοῦ γιὰ τὶς λαμπρὰς θεολογικὰς ἐκδόσεις τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου τοῦ κ. Π. Πουρνάρα, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑπῆρξε φοιτητὴς μου.

Γενικῶς τὸ ἔργο τοῦ κ. Γιούλτση δίδει ἀφορμὴν νὰ παρατηρήσωμεν ἀκόμη μίαν φοράν, ὅτι ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Συμπρωτεύουσας μὲ τὸ ἐξαίρετον δυναμικὸν τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν δύο Τμημάτων τῆς εἶναι μία ἀπὸ τὶς πλέον ἀκτινοβόλους Θεολογικὰς Σχολὰς τοῦ καθ' ὅλον Χριστιανικοῦ κόσμου, ποῦ ἔχει συντελέσει καὶ συντελεῖ —σὲ μερικοὺς τομεῖς

κατὰ πρωτοπορειᾶκὸν τρόπον — στὴν ἀνάπτυξι τῆς ὀρθοδόξου ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης καὶ τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ, στὴν γνωστοποίησι τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας, στὴν προώθησι τῶν Διορθοδόξων, Διαχριστιανικῶν καὶ Διαθρησκειακῶν Σχέσεων καὶ στὴν προβολὴ τοῦ γνησίου οἰκουμενικοῦ καὶ κοινωνικοπολιτικοῦ πνεύματος.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Kiriaki Karidoyanes FitzGerald, *Women Deacons in the Orthodox Church: Called to Holiness and Ministry* (Κυριακῆς Καρυδογιάννη - ΦιτζΤζέραλντ, *Γυναῖκες Διάκονοι στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία: Κεκλημένες στὴν Ἀγιότητα καὶ στὴ Διακονία*), Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts 1998, σφ. 23Χ15 ἐκ., σσ. I-XXVIII + 1-226.

Ὁ ὑπογραφόμενος μὲ ἰδιαίτερη ἱκανοποίησι διαπιστώνει ὅτι οἱ ἐπὶ ἡμῶν αἰῶνα εἰσηγητικὲς τοῦ ὑποβολῆς περὶ ἀναβιώσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ θεομοῦ τῶν διακονισῶν, στίς ὁποῖες γίνεται εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴ μελέτη του, ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἀρχὴ τοῦ παρόντος Δ' τεύχους τῆς «*Θεολογίας*» τοῦ ἔτους 1998, ἔχουν υἰοθετηθῆ ὑπὸ πολλῶν καὶ καλλιεργῶν τὸ ἔδαφος πρὸς ἀναζωπύρησι τῆς θεομοθετημένης γυναικείας διακονίας. Πρὸς τὴν κατεύθυνσι αὐτὴ κινεῖται καὶ τὸ ὡς ἄνω βιβλίον τῆς ἑλληνοαμερικανίδος Δρος Κυριακῆς Καρυδογιάννη ΦιτζΤζέραλντ, τὸ ὁποῖο ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ εἶχε ὀλοκληρωθῆ ἢ δημοσιεύσει στὰ πρῶτα 16σέλιδα τοῦ παρόντος τεύχους τῆς «*Θεολογίας*» ἢ ἐκτύπωσις τῆς μελέτης μας. Ἡ συγγραφεὺς εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ ἀφιερῶσθαι τὸ βιβλίον τῆς «*στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελον καὶ τὴν Χαρίκλεια Θεοδώρου*» (to Professor Evangelos and Harikleia Theodorou) σὲ ἀναγνώρισι τῆς προσφορᾶς τους στὴν προώθησι τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἀνανέωσι τοῦ θεομοῦ τῶν διακονισῶν. Χαρακτηριστικῶς στὸν Πρόλογόν της, ὁ ὁποῖος ἀκολοθεῖ σὲ εἰσαγωγικὰ Προλεγόμενα, ποὺ κατόπιν παρακλήσεώς της ἐγράφησαν ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενον, λέγει τὰ ἑξῆς: «*Εἶναι δύσκολον νὰ ἐκφράσω ἐδῶ τὴν εὐγνωμοσύνην μου στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελον Θεοδώρου, διότι αὐτὸς ἐνέπνευσε καὶ μὲ γενναιοδωρῖα κατηύθυνε καὶ ἐπόπτευσε κριτικῶς τὴ διερεῦνησι αὐτοῦ τοῦ θέματος. Ἡ μοναδικὴ ἀκαδημαϊκὴ του ἐμπειρία καὶ ὁ τρόπος τῆς συμπαροστάσεως ἔκαμαν διάφορες ἀπόψεις τῆς μελέτης αὐτῆς πολὺν εὐχάριστες. Ἡ καλωσύνη του εἶναι ἀκόμη μίαν φορὰν φανερὴ μὲ τὴ συμβολὴν του στὸ γράψιμον τοῦ Προλόγου αὐτοῦ τοῦ τόμου. Οἱ συνεισφορῆς, ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελον Θεοδώρου στὸν βίον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, θὰ ὠφελοῦν τίς ζωὲς πολλῶν μελλοντικῶν γενεῶν. Αὐτὸ τὸ βιβλίον εἶναι ἀφιερῶμένο στοὺς δύο, στὸν Καθηγητὴ καὶ τὴν σύζυγον του Χαρίκλεια, ἢ ὁποῖα, ὡς ἐκπαιδευμένη θεολόγος, μέσα στὰ χρόνια τοῦ συμπαροστάθηκε στίς προσπάθειάς του γιὰ τὴν ἀνανέωσι τῆς τάξεως τῆς (γυναικείας) διακονίας, ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴ χειροτονία» (σ. XVI).*

Στὸ ἔργον τῆς κ. FitzGerald προτάσσεται τὸ Γράμμα τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ Σεπτοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, ὁ ὁποῖος

τὴν 18ῃ Ὀκτωβρίου 1998 ἔγραψε πρὸς τὴν συγγραφέα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς:

«Μετὰ χαρᾶς ἐπληροφορήθημεν... περὶ τῆς ἐπικειμένης ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῶν Διακονισσῶν ἔργου τῆς ὑμετέρας ἀγαπητῆς Ἑλλογιμότητος...

»Γνωρίζοντες ἀπὸ ἐτῶν τὴν ἐνασχόλησιν ὑμῶν περὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν θεολογίαν τοῦ θεομοῦ τούτου καὶ τὴν συμμετοχὴν ὑμῶν εἰς διάφορα διορθόδοξα καὶ οἰκουμενικὰ συνέδρια ἐπὶ τοῦ θέματος, χαίρομεν διὰ τὴν ὑπὸ ἐκδοσὶν ὠλοκληρωμένην ἐργασίαν ὑμῶν ταύτην, ἀναφερομένην καὶ εἰς τὴν σχετικὴν πατερικὴν γραμματείαν, βυζαντινὰ λειτουργικὰ κείμενα, ὡς καὶ εἰς θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς χειροτονίας ὡς κλήσεως εἰς ἀγιότητα καὶ διακονίαν.

»Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ὡς γνωστὸν, ὠργάνωσε πρὸ δεκαετίας πού εἰδικὸν Συνέδριον ἐν Ρόδῳ πρὸς διερεύνησιν τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῆς γυναικὸς ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ, πέρυσι δὲ ἐφιλοξενήσαμεν ἐν Φαναρίῳ Διορθόδοξον Συνέδριον τῇ συμμετοχῇ μόνον γυναικῶν, ἃς καὶ προὔτρεψάμεθα νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὴν ἐκφρασίαν ταύτην διακονίας, ὑπομνήσαντες ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν διακονισσῶν εἶναι ἀδιαμφισβήτητον τμῆμα τῆς παραδόσεως ἀναγόμενος εἰς τὴν ἀρχέγονον Ἐκκλησίαν.

»Εὐχόμεθα ὅπως τὸ πόνημα τοῦτο τῆς ὑμετέρας Ἑλλογιμότητος ἐνθαρρύνῃ καὶ ὠθήσῃ καὶ ἄλλους εἰς ἐκτενεστέραν καὶ βαθυτέραν ἐρευναν τῆς τε παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν γενικῶς καὶ εἰδικώτερον τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν χαρισμάτων τῶν γυναικῶν πρὸς ἀποτελεσματικώτεραν ἐπιτέλειαν τοῦ σωτηριώδους ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ «οὐκ ἐν ἄρσεν καὶ θήλῃ πάντες γὰρ ἡμεῖς εἰς ἕσμεν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (πρβλ. Γαλ. 3,28)».

Τὸ ἔργο, ἐκτὸς τοῦ Γράμματος τοῦ Παναγιωτάτου καὶ τῶν μνημονευθέντων δύο Προλόγων (σσ. VII-XXVIII) παρουσιάζει: 1) τὴν πρώτην ἀνάπτυξιν τοῦ θεομοῦ τῶν διακονισσῶν (σσ. 1 ἑξ.)· 2) τὴν ταυτότητα τῆς διακονίσεως (σσ. 18 ἑξ.)· 3) τὴ μαρτυρίαν τῶν ἁγίων διακόνων γυναικῶν (σσ. 28 ἑξ.)· 4) τὸ χάρισμα τῶν διακόνων γυναικῶν καὶ τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ τῆς χειροτονίας τῶν (σσ. 78 ἑξ.)· 5) τὸ ζήτημα τοῦ κανονικοῦ χαρακτήρος τῆς χειροτονίας αὐτῆς (σσ. 111 ἑξ.)· 6) τὴν παρακμὴ τῆς τάξεως τῶν διακονισσῶν (σσ. 134 ἑξ.)· 7) τὴν πορεία πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν μέσα στὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς τάξεως τῶν διακόνων γυναικῶν (σσ. 149 ἑξ.)· καὶ τέλος 8) συμπερασματικὲς δεοντολογικὲς σκέψεις, πού ὑποδεικνύουν τὴν ἀνάγκη τῆς ἀναβιώσεως τοῦ θεομοῦ τῶν διακονισσῶν στὴν σημερινὴ ἐποχὴ (σσ. 179 ἑξ.).

Τὸ βιβλίον κατακλείεται μὲ Παράρτημα, σὸ ὁποῖο δημοσιεύονται κατάλογος τῶν ἁγίων διακόνων γυναικῶν (σσ. 201)· τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ τῆς χειροτονίας τῆς διακονίσεως (σσ. 202 ἑξ.)· τὰ συμπεράσματα τοῦ Πανορθόδοξου Θεολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ρόδου (1988) γιὰ τὴ θέσιν τῶν γυναικῶν στὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν (σσ. 204 ἑξ.) καὶ τὰ παρόμοια σχετικὰ συμπεράσματα τῶν διεθνῶν συνεδρίων γυναικῶν στὴν Δαμασκὸν (1996) καὶ στὴν Κωνσταντινούπολι (1997) (σσ. 207 ἑξ.).

Ἐκ τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου γίνεται φανερὴ ἡ σημασία του. Οἱ εἰσηγητικὲς ὑποβολές, φωνές καὶ διακηρύξεις, ποὺ ἀκούονται σὲ ὅλες τὶς Ἐκκλησίες πρὸς προβολὴν τοῦ – ἀληθινὰ οἰκουμενικοῦ – αἰτήματος γιὰ τὴ συγχρονισμένη ἀναβίωσι τοῦ θεσμοῦ τῶν χειροτονημένων διακονισσῶν, καθιστοῦν φανερὴ τὴν σπουδαιότητα καὶ ἐπικαιρότητα, τὴν ὁποίαν ἔχει ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀπανταχοῦ τῆς γῆς Ὁρθοδοξία, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὁλόκληρη τὴν Χριστιανικὴ Οἰκουμένη, ἢ – στὴν οἰκουμενικὴ ἀγγλικὴ γλῶσσα – γραμμένη λαμπρὰ ἐργασία τῆς Δρος Κυριακῆς FitzGerald, ἡ ὁποία ἕως τώρα ἔχει διακριθῆ ὡς Ὁρθόδοξος θεολόγος, παιδαγωγός, σύμβουλος ἐπὶ ποιμαντικῶν θεμάτων καὶ ἀνεγνωρισμένη ψυχολόγος καὶ ψυχοθεραπεύτρια. Μάλιστα ὡς Ὁρθόδοξη θεολόγος - σύμβουλος στὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν διαμόρφωσε καὶ κατηύθυνεν ὡς συντονίστρια τὰ ἤδη μνημονευθέντα δύο διεθνῆ καὶ διορθόδοξα συνέδρια χριστιανῶν γυναικῶν στὴν Δαμασκὸ τῆς Συρίας (1996) καὶ στὴν Κωνσταντινούπολι (1997).

Τὸ ἔργο τῆς Δρος Κυριακῆς FitzGerald, τὸ ὁποῖο εἶναι ὁλοκλήρως καὶ ἐπισφράγισις παλαιότερων μελετῶν τῆς πάνω σὲ πτυχές τοῦ ἰδίου θέματος, εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη καὶ ἐπιτυχῆς σύνθεσις ὄχι μόνον γνωστοῦ ὑλικοῦ τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων, ἀλλὰ καὶ νέων στοιχείων καὶ δεδομένων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται πρωτοτύπως. Ἡ συγγραφικὴ μέθοδος τῆς δὲν ἐξυπηρετεῖ μόνον ἐπιστημονικοὺς ἀκαδημαϊκοὺς σκοποὺς, ἀλλὰ καὶ ἐπιδιώκει ἐκλαϊκευτικὴ διαφώτισι τῶν σπουδαστῶν, κληρικῶν, μελῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καὶ λαϊκῶν, ποὺ ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα.

Ἰδιαίτερος ἐξαίρομε τὴ συμβολὴ τοῦ βιβλίου στὴν πρωτότυπη παρουσίασι τοῦ βαθύτερου θεολογικοδογματικοῦ καὶ ἐκκλησιολογικοῦ νοήματος τῆς χειροτονίας τῶν διακόνων γυναικῶν, τῶν ὁποίων ἡ οὐσιαστικὴ παρουσία μέσα στὴν ὁλότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν εἶναι ἰδιότυπη (*sui generis*). Πραγματικῶς τὸ βιβλίον εἰσάγει τὸν στοχαστικὸ ἀναγνώστη σὲ μερικὲς θεμελιώδεις πτυχές τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας, λατρείας καὶ πνευματικότητος.

Ἐκφράζομε συγχαρητήρια καὶ εὐχαριστίες στὴν κ. Κυριακὴ FitzGerald γιὰ τὴν ἐξαίρετη συνθετικὴ τῆς ἐργασία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μαρτυρίαν τῆς Ὁρθοδοξίας, ἰδίως μέσα στὶς ἀγγλόφωνες χώρες, καὶ πιστεύομεν ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ καθιστᾷ εὐρύτερον γνωστὴ τὴν Ὁρθόδοξη παράδοσι γιὰ τὸ θεσμὸ τῶν διακονισσῶν καὶ δίδει νέαν ὄθησι στὸ νὰ ἀρθοῦν οἱ ὅποιοιδήποτε ἐπιφυλάξεις γιὰ μιὰ – σύμφωνη πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδόξου παραδόσεως – συγχρονισμένη ἀποκατάστασι τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τάξεως τῶν διακονισσῶν τόσον ἐντὸς τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον τμημάτων ἢ ἱεραποστολικῶν προγεφυρωμάτων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν Χριστιανικὴ Οἰκουμένη.

Ὁ γράφων ἰδιαίτερος ἐκφράζει εὐχαριστίες στὴν κ. FitzGerald τόσον γιὰ τὴν ἀφιέρωσι τοῦ βιβλίου εἰς αὐτὸν καὶ στὴν πολύτιμη σύντροφο τῆς ζωῆς του, ὅσον καὶ γιὰ τὶς ἀναφορές, τὶς ὁποῖες ἡ συγγραφεὺς κάνει στὰ ἔργα του καὶ στὶς ἰδικές του ἀπόψεις.

Συγχαρητήρια καὶ εὐχαριστίες ὀφείλονται καὶ στὴν ἐκδοτικὴ ὑπηρεσία

τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογικῆς Σχολῆς «Τίμιος Σταυρὸς» (Holy Cross Orthodox Press) (Brookline, Massachusetts), ποὺ παρουσίασε τὸ βιβλίο τῆς κ. FitzGerald σὲ ὠραιότατη καλλιτεχνικὴ ἔκδοσι, ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ τετράχρωμο ἐξώφυλλο ποὺ ἀπεικονίζει ἐπιφανεῖς χριστιανὲς γυναῖκες (τὴν Τρύφαινα, τὴν Φοίβη, τὴν Ταβιθὰ κ.ά.). Πρόκειται γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς καλύτερες ἐκδόσεις τῆς ἀκτινοβόλου Σχολῆς «Holy Cross», ἡ ὁποία ἐκδοσεὶ ἀσφαλῶς θὰ προωθήσῃ τὴν ἰδέα τῆς ἀναβιώσεως τοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισσῶν στὴν καθ' ὅλου Ὁρθοδοξία.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Μεθοδίου Γ. Φούγια, Μητροπολίτου Πισιδίας, πρώην Ἀρχιεπισκόπου Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρετανίας, *Ἑλληνισμὸς καὶ Ἰουδαϊσμός - Ἱστορικοὶ σταθμοὶ στὶς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων*, Δεύτερη ἔκδοσι, Ἀθήνα 1995, σελ. 239.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὡς ἄνω ἔργου, Σεβασμώτατος Μητροπολίτης Πισιδίας κ. Μεθόδιος, πλὴν τῆς ἀξιολόγου ἐκκλησιαστικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς δράσεώς του, παρουσιάζει καὶ εὐρείαν συγγραφικὴν τοιαύτην, καλύπτουσαν πλείστους ὅσους τομεῖς τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Ἀποδεικνύεται δὲ ἐπιπλέον, ὅτι ἔχει ἐγκύψει συστηματικῶς σχεδὸν καὶ εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, καθ' ἑαυτὸν ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰς σχέσεις του πρὸς τὸν Χριστιανισμόν καὶ τὸν Μουσουλμανισμόν, ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου, καθ' ὃν διετέλει Μητροπολίτης Ἀξώμης (ἐδρεύων ἐν Ἀντίς Ἀμπέμπα) καὶ ἐν συνεχείᾳ Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρετανίας (ἐδρεύων ἐν Λονδίῳ). Πράγματι, ἔχει δημοσιεύσει ἐντυπωσιακῆς ἐκτάσεως σχετικὰ συγγράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦλάχιστον ἐν, δίτομον, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ὁ Ἰουδαϊσμός ἐν Αἰθιοπία, Νουβία καὶ Μερόη» (1979-1982), ἔχει μέγα ἐνδιαφέρον, λόγῳ καὶ τῶν ἀνιστορουμένων ἐν Αἰθιοπία παραδόξων θρύλων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐγκατάστασιν καὶ τὴν ποικίλην αὐτόθι δράσιν τῶν Ἰουδαίων καὶ εἰς τὰς —πιθανολογουμένας θὰ ἔλεγον— φυλετικὰς σχέσεις τῶν Αἰθιόπων πρὸς τοὺς σημερινούς λαούς.

Εἰς τὸ ὑπὸ παρουσίᾳσιν σύγγραμμα, τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφορήθη εἰς δευτέραν ἤδη ἔκδοσιν ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος, ὁ Σεβασμώτατος συγγραφεὺς παρουσιάζει τὰς πνευματικὰς καὶ πολιτιστικὰς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων διαχρονικῶς, βασιζόμενος ἐν πολλοῖς ἐπὶ ἐγκύρων πηγῶν. Οὕτω μετὰ ἀπὸ ἓνα κατατοπιστικὸν Πρόλογον (σελ. 13-15) καὶ μίαν ἐμπεριστατωμένην Εἰσαγωγὴν (σελ. 17-27), παραθέτει τὸ κύριον μέρος τῆς ἐργασίας του, τὸ ὁποῖον διαίρει εἰς εἰκοσιτρία, βραχείας ἐκτάσεως, κεφάλαια. Ἐν αὐτῷ ἀναφέρεται, μεταξὺ τῶν ἄλλων, εἰς τὴν προέλευσιν τῆς Ἰουδαϊκῆς φυλῆς (σελ. 29-39) καὶ εἰς τοὺς παράγοντας τοὺς συμβαλόντας εἰς τὴν παγκόσμιον ἀκτινοβολίαν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ (σελ. 40-43). Ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ περὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς Διασπορᾶς (σελ. 44-56) καὶ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν Ἰουδαίων τῆς Ἀλεξανδρείας (σελ. 57-63). Περαιτέρω ἀσχολεῖται μὲ τοὺς Ἑλληνιστὰς Ἰουδαίους

(σελ. 98-104), μετὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο΄) (σελ. 105-113) καὶ μετὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ἰουδαϊκὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν (σελ. 130-155). Μετὰ ταῦτα διερευνᾷ καὶ τὰς σχέσεις Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Νεοπλατωνισμοῦ (σελ. 156-163) καὶ ἐκεῖνας μεταξὺ Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Ἑλλάδα (σελ. 164-195). Δι' αὐτῶν καὶ δι' ἄλλων τινῶν παρεμβαλλομένων θεμάτων, εἰδικωτέρας ὀπωσδήποτε φύσεως, ἐξαντλεῖται τὸ ἐπιστημονικὸν μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ Σεβ. σ., ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται περαιτέρω καὶ μετὰ σύγχρονα ἱστορικὰ γεγονότα, ἀφορῶντα εἰς Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας. Χρησιμοποιοῦν δὲ ἐπίσημα ἔγγραφα, ἀποδεικνύει ὅτι ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἢ συμβολῆ τῶν Ἑλλήνων πρὸς διάσωσίν των ἀπὸ τὸ ἀντιεβραϊκὸν μένος τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ (σελ. 196-200), καὶ ὅτι δὲν παρατηρεῖται ἀντισημιτισμὸς ἐν Ἑλλάδι (σελ. 203-205). Ἐν τέλει ὁ Σεβ. κ. Μεθόδιος παραθέτει μικρὸν Παράρτημα, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐπανέρχεται, τρόπον τινά, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνάν του, ὑποστηρίζων μίαν πρὸ πολλοῦ διατυπωθεῖσαν διεθνῶς θεολογικὴν ἄποψιν, περὶ ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἀντιοχείας ἐκ μέρους καὶ τῶν Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων (σελ. 206-210). Κατακλείς τοῦ ὅλου συγγράμματος εἶναι ἐν ἀξιοπρόσεκτον Συμπέρασμα, παρατιθέμενον εἰς δεκατέσσαρα δίστηλα (ἀγγλιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ) (σελ. 211-224) καὶ ἐν χρησιμώτατον Γενικὸν Εὐρετήριο, ὀνομάτων καὶ θεμάτων (σελ. 225-239).

Διὰ τῆς παρουσίας, ἐπιβλητικῆς καὶ εἰς ἐμφάνισιν, ἐργασίας του, ὁ Σεβ. κ. Μεθόδιος ἀποδεικνύεται κάτοχος πλούτου εἰδικῶν γνώσεων, ἀκατάβλητος ἐρευνητῆς καὶ πληθωρικὸς συγγραφεὺς, χρησιμοποιοῦν πλουσιώτατον ἱστορικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν ἐν γένει ὕλικόν, τὸ ὁποῖον ἐπεξεργάζεται ἐπιμελῶς καὶ ἐπιτυχῶς, μὴ παραλείπων νὰ μνημονεύῃ ἐκάστοτε καὶ τὰς πηγὰς ἐκ τῶν ὁποῖων ἠντλήσῃ τοῦτο. Καὶ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρένης του ταύτης φέρουν καὶ τὴν προσωπικὴν του σφραγίδα. Φανερώνουν δὲ εἰς πλείστας περιπτώσεις καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα αὐτοῦ νὰ διαφεύγῃ εὐφυῶς τὸν κίνδυνον νὰ εὐρεθῇ ἐν μέσῳ ἀλληλοσυγκρουομένων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν· ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀναποφεύκτως ριφθῇ εἰς τὰς Συμπληγάδας, διέρχεται ἐκεῖθεν θαρραλέως καὶ ἐξέρχεται σχεδὸν ἀφθαρτος. Τὸ τοιοῦτον, ὅμως, δὲν παρατηρεῖται εἰς ὅλα τὰ καιρῖα σημεῖα τοῦ ὀγκώδους συγγράμματός του.

Ἐξ ἄλλου, εἰς τινὰς περιπτώσεις συσσωρεῖται ὁ Σεβασμώτατος ποικίλον ὕλικόν ἀπὸ ξενόγλωσσα συγγράμματα, παραθέτων μάλιστα αὐτολεξεῖ ἕξ αὐτῶν καὶ σχετικὰ ἀποσπάσματα, πολλάκις δὲ καὶ ἐν πρωτοτύπῳ καὶ ἐν μετάφρασει, χωρὶς ἰδιαίτερον λόγον (βλ. π.χ. ἐν σελ. 37, 99-100, 121, 124-125, 127, 134, 222 κ.ά.). Τοῦτο, βεβαίως, συνηθίζεται καὶ εἶναι ἐπιτρεπτόν εἰς ἀναμεικτους, κυρίως, καὶ ὄχι τόσον εἰς ἀμιγῶς ἐπιστημονικάς, ἐργασίας, προσιδιάζον μᾶλλον εἰς τὸν χώρον τῆς δημοσιογραφίας. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ βιβλίου, αὕτη εἶναι γλαφυρὰ καὶ αὐτόχρημα ἀπολαυστικῆ· ξενίζουσιν, ὅμως, ὥρισμένα ἐκφράσεις τοῦ σ., ἀσυνήθεις εἰς ἐπιστημονικά

συγγράμματα (βλ. π.χ. ἐν σελ. 40, 80, 121 κ.ά.). Ἐν σελ. μάλιστα 80 ἀπαντᾷ καὶ ἡ φράσις «μετὰ φωνῶν καὶ λαμπάδων», ἴσως ἐκ τυπογραφικοῦ ἀβλεπτήματος, τὸ ὁποῖον, ὅμως, παραδόξως, ἐπαναλαμβάνεται πανομοιότυπως καὶ ἐν σελ. 121.

Γενικῶς, πάντως, ὁ Σεβασμιώτατος ἀποδεικνύει ὅτι διαθέτει ἐπαρκῆ ἄνεσιν εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς γραφίδος καὶ ἰκανότητα δαφιλοῦς χρησιμοποιοῦσεως τῆς διεθνoῦς βιβλιογραφίας καὶ ὅτι, χάρις εἰς τὰς ἰσχυρὰς πνευματικὰς του δυνάμεις, ἀφομοιώνει εὐχερῶς τὸ ἐρευνητικὸν καὶ ξένον ὕλικόν, τὸ ὁποῖον δὲν δυσκολεῦεται νὰ δαμάσῃ, διὰ νὰ τὸ χρησιμοποιοῖ πρὸς σύνθεσιν σοβαρῶν ἐργασιῶν, ἐξ ὧν νὰ συνάγονται ἐν συνεχείᾳ καὶ πρωτότυπα συμπεράσματα. Πέραν δὲ τούτων ἔχει μεγίστην ἀξίαν ἡ ἐκδηλος ἐπιθυμία αὐτοῦ νὰ ἐγκύπτῃ εἰς σπουδαῖα καὶ εὐαίσθητα ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἔθνικὰ θέματα, διὰ νὰ συμβάλλῃ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὴν, διὰ τοῦ διεξαγομένου σήμερον διαθρησκειακοῦ διαλόγου, προσέγγισιν καὶ σύνδεσιν τῶν Ἑλλήνων μετὰ τῶν Ἰουδαίων, ὡς ἐπίσης καὶ μετὰ τῶν μουσουλμάνων. Ὅθεν, θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον καὶ ἐνδεδειγμένον νὰ τύχῃ τῆς δεούσης προσοχῆς τὸ λίαν ἐνδιαφέρον συμπέρασμα τοῦ παρουσιασθέντος περισπουδάστου συγγράμματός του, περὶ τῆς ἀνάγκης συμφιλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν Ἰουδαϊσμὸν (σελ. 211 ἐξ.). Ὡσαύτως ἐνδείκνυται νὰ γίνῃ φιλοφρόνως ἀποδεκτὴ καὶ ἡ προσωπικὴ τοῦ σ. ἄποψις, καθ' ἣν ὁ γεωγραφικὸς χώρος τῶν ἐστίων τῶν Ἑλλήνων, τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν μουσουλμάνων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμοιβαία πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ σχέσις αὐτῶν ἐπιβάλλουν σύμπνοιαν, ἀλληλεγγύην καὶ ἀγάπην πρὸς ἀλλήλους (βλ. καὶ σελ. 19). Ἡ ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου δὲ τούτου Ἱεράρχου κατοχὴ καιρῶν καὶ ὑψίστης σημασίας ἐκκλησιαστικῶν θέσεων κατὰ τὸ παρελθόν, ἐγγυᾶται, ἀσφαλῶς, περὶ τοῦ ὅτι δύναται οὗτος νὰ προσφέρῃ πολὺ εἰσέτι καὶ εἰς νέους σημαντικοὺς τομεῖς.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Antonius H. J. Gunneweg, *Ἡ ἱστορία τοῦ Ἰσραὴλ ἕως τὴν ἐξέγερση τοῦ Βὰρ-Κοχβά*, πέμπτη ἀναθεωρημένη ἐκδοσις. Μετάφρασις: Ἰωάννη Χ. Μούρτζιου, Δρ. Θ., Ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 437 (μετὰ δεκατεσσάρων χαρτῶν ἐκτὸς κειμένου).

Εἰς τὸ ὡς ἄνω εὐπαρουσίαστον ἔργον τοῦ διαπρεποῦς Γερμανοῦ Καθηγητοῦ Α. Η. J. Gunneweg ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς του εἰς τὸν χώρον τῆς ἀρχαίας προσασιατικῆς Ἀνατολῆς, μέχρι τῆς, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ δυναμικοῦ Ἰουδαίου ἐπαναστάτου Βὰρ - Κοχβά, κηρυχθείσης κατὰ τὸ 132 μ.Χ. ἐπαναστάσεως ἐναντίον τῶν Ρωμαίων. Ἐντεῦθεν καθίσταται φανερόν, ὅτι τοῦτο περιέχει βασικῶς ὅσα στοιχεῖα καλύπτουν τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐχει κυκλοφορηθῆ εἰς πολυαριθμοὺς μέχρι σήμερον ἐκδόσεις, γερμανιστί, ὑπὸ τὸν τίτλον *Geschichte Israels bis Bar - Kochba*, καὶ ἐκ τῆς πέμπτης ἐκδόσεώς του, ἡ ὁποία ἐγένετο τῷ 1984 ὑπὸ τοῦ ἐν Stuttgart - Berlin - Köln - Mainz μεγάλου ἐκδοτικοῦ οἴκου W. Kohlhammer, μετεφράσθη λίαν ἐπιτυχῶς εἰς τὴν ἑλληνι-

κὴν, ὑπὸ τοῦ νῦν Λέκτορος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Μουρτζίου.

Τὸ ἐν λόγῳ σύγγραμμα ἀπαρτίζεται ἐκ δεκατριῶν κεφαλαίων, τῶν ὁποίων προηγοῦνται ἐνημερωτικοὶ Πρόλογοι τοῦ συγγραφέως (εἰς τὴν δευτέραν, τὴν τρίτην, τὴν τετάρτην καὶ τὴν πέμπτην ἔκδοσιν) καὶ τοῦ μεταφραστοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ μία σύντομος, ὑπὸ τοῦ πρώτου, παρουσίασις τῆς μεθόδου, ἢ ὁποία ἐχρησιμοποίηθη, πρὸς συγκρότησιν τοῦ σπουδαίου τούτου ἔργου. Ἀξιωμακόμενα εἶναι ὅσα τονίζει ὁ μεταφραστὴς ἐν προκειμένῳ, ὅτι, δηλαδή, σκοπὸς τῆς μεταφράσεώς του εἶναι ἡ ἔκθεσις τῆς μέχρι τοῦ 135 μ.Χ. ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ προβολὴ τῆς βιβλικῆς παραδόσεως, τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος καὶ τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ θρησκευτικῆς καταστάσεως, τόσον τοῦ ἰουδαϊκοῦ, ὅσον καὶ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου (σελ. 13). Ἐξ ἄλλου ὁ σ., μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν πολλῶν (λόγῳ ἀκριβῶς τῶν πολυαριθμῶν ἐκδόσεων τοῦ ἔργου) Προλόγων του, ἐξετάζει τὴν ἐπικρατούσαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Πρόσῳ Ἀνατολῇ ἱστορικὴν κατάστασιν κατὰ τὸ 1200 π.Χ., ὅτε περίπου ἐγκαθίστατο αὐτόθι ὁ Ἰσραὴλ (σελ. 23-36), καὶ ἀναφέρεται ἐνδελεχῶς εἰς τὴν προϊστορίαν τοῦ λαοῦ τούτου (σελ. 37-70). Ἐνταῦθα ὁμιλεῖ διὰ τὰς παραδόσεις περὶ τῶν Ἑβραίων Πατριαρχῶν, διὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου καὶ διὰ τὴν διάσωσίν του εἰς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, ἀσχολεῖται δὲ δι' ὀλίγων μὲ τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν μετάβασιν καὶ τὴν παραμονὴν αὐτοῦ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὁμολογῶν, ἐν τοσοῦτῳ, ἐπανειλημμένως μάλιστα, ὅτι ἡ ἀπάντησις ἐπ' αὐτῶν εἶναι μᾶλλον δυσχερῆς (βλ. σελ. 47, 48, 51, 52).

Εἰς τὸ ἐπακολουθοῦν ἐκτενέστατον καὶ περισσότερον ἐνδιαφέρον μέρος τοῦ βιβλίου, ὁ σ. ἐξετάζει καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον τὴν κατ' ἐξοχὴν ἱστορίαν τῆς ἰσραηλιτικῆς θεοκρατίας. Οὕτως ἐκθέτει τὰ γεγονότα τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἰσραηλιτῶν εἰς τὴν γῆν Χαναάν (σελ. 71-93), τὰ τῆς συγκροτήσεώς των εἰς κράτος (σελ. 94-122), τὰ τῆς βασιλείας τοῦ Σαούλ, τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομῶντος (σελ. 128-200), τὰ τῆς διασπάσεως τοῦ ἐνιαίου βασιλείου (σελ. 201-211) καὶ τὰ τῆς συγχρονιστικῆς ἱστορίας τῶν βασιλείων τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα μέχρι τῆς εἰς τοὺς Ἀσσυρίους ὑποταγῆς τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν (σελ. 211-237), τὰ τῆς περαιτέρω ἱστορίας τοῦ δευτέρου βασιλείου μέχρι τῆς βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας καὶ μετ' αὐτὴν (σελ. 238-277), τὰ γεγονότα τῆς περικοπῆς περιόδου (σελ. 278-315) καὶ ἐκεῖνα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (σελ. 316-366), τέλος δὲ καὶ τὰ τῆς ρωμαϊκῆς, ἀπὸ τοῦ Ἡρώδου καὶ τῶν Ἡρωδιανῶν, μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Βαρ - Κοχβὰ (σελ. 367-399).

Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ἐκθέτων ὁ Gunneweg τὴν ἰσραηλιτικὴν ἱστορίαν, δὲν κατακλείει ταύτην μὲ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς τῆς γεννήσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους. Οὕτω περιγράφει καὶ τὰ μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ τοῦ 70 μ.Χ. συμβάντα, τὰ ὑπὸ τοῦ Ρωμαίου στρατηγοῦ καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορος Τίτου προκληθέντα, καὶ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰ ἐπαναστατικὰ ἰουδαϊκὰ κινήματα ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.), σπουδαιότερον τῶν ὁποίων

ὑπῆρξε, βεβαίως, τὸ κίνημα τοῦ Βάρ - Κοχβά. Ἐνεκα τούτου ἦτο ἐπόμενο, πλὴν τῶν ἀγιογραφικῶν, νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ ἄλλας πηγὰς, ὡς εἶναι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἰουδαίου ἱστορικοῦ Φλαβίου Ἰωσήπου, ζήσαντος κατὰ τὸν Α' μ.Χ. αἰῶνα. Εἶναι δὲ πρόπον νὰ ἐξαρθῇ τὸ ὅτι ὁ σ. ἐκθέτει τὸ σχετικὸν ἱστορικὸν ὑλικὸν μὲ ἀξιοπρόσεκτον ἀκριβείαν καὶ δόκιμον ἐπιστημονικὴν μέθοδον.

Μετὰ ταῦτα παρατίθενται 1ον) Πίναξ τῶν χρησιμοποιηθεισῶν πολυαρίθμων συντομογραφιῶν, 2ον) τρεῖς χρονολογικοὶ πίνακες, ἀναφερόμενοι εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Συρίαν - Παλαιστίνην καὶ τὴν Μεσοποταμίαν, τιτοφοροῦμενοι δὲ ἐνταῦθα ὡς «*χρονολογικὸς πίνακας*» (βλ. σελ. 405), καὶ 3ον) διάφορα ἡχοσμο εὐρετήρια καὶ δὴ α') ὀνομάτων καὶ θεμάτων, β') ἀγιογραφικῶν χωρίων καὶ γ') βιβλικῶν κυρίως συγγραφέων, ἅπαντα συντεταγμένα γενικῶς μετ' ἐπιτυχίας (σελ. 401-437). Σημειωτέον ὅτι ἡ βιβλιογραφία, ἡ ὁποία εἶναι ἐκλεκτὴ καὶ πλουσιωτάτη, παρατίθεται πάντοτε σχεδὸν μεθ' ἐκάστην οἰκειᾶν παράγραφον τοῦ κειμένου. Τὸ ὅλον ἔργον περατοῦται διὰ τῆς παραθέσεως τῶν προαναφερθέντων δεκατεσσάρων πολυχρῶμων χαρτῶν τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ, εἰλημμένων ὄλων ἐκ τῆς πέμπτης ἐκδόσεως τοῦ, εὐρύτατα γνωστοῦ καὶ λίαν προσιτοῦ εἰς τὸ γερμανομαθὲς ἀναγνωστικὸν κοινόν, ἀγιογραφικοῦ Λεξικοῦ Calwer Bibellexikon (Stuttgart 1989).

Ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἔργου, ὀμιλῶν μετ' ἐμφανοῦς μετριοφροσύνης καὶ σεμνότητος περὶ τῆς ἐκπονηθείσης μεταφράσεώς του, δηλώνει ὅτι θὰ δεχθῇ εὐχαρίστως «*κάθε παρατήρηση ἢ ὑπόδειξη γιὰ τὴν βελτίωσίν της*» (σελ. 13). Θὰ πρόπει, ὁμως, νὰ λεχθῇ ἐπ' αὐτοῦ, ὅτι εἰς τὴν λίαν ἐπιμελημένην ταύτην ἐργασίαν, δὲν θὰ εὗρῃ ὁ ἀναγνώστης πολλὰ πρὸς διόρθωσιν. Θὰ ἦτο χρήσιμον, βεβαίως, νὰ εἶχε προβῇ ὁ κ. Μούρτζιος εἰς σχετικὰς τινὰς διευκρινίσεις, ὑπὸ τύπον εὐσυνόπτων ὑποσημειώσεων, ἐπὶ τῶν ὧσων λέγει ὁ Gunneweg εἰς τὰς σελ. π.χ. 38, 52, 55, 59, 188, 217, περὶ μυθικοῦ χαρακτήρος ὠρισμένων θρησκευτικῶν παραδόσεων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οὕτως ὥστε νὰ μὴ νομισθῇ, ἐνδεχομένως ὑπὸ τῶν φοιτητῶν, ὅτι ὁ μεταφραστὴς υἱοθετεῖ ἀβασανίστως ἐνταῦθα αὐθαιρέτους καὶ ἀνατρεπτικὰς ξένας θεωρίας τῆς, δικαίως ὑπὸ πολλῶν ἀποκληθείσης, ἀρνητικῆς κριτικῆς. Ἐπίσης εἰς τινὰς ἄλλας περιπτώσεις καὶ δὴ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει διαφορὰ μετὰ τῶν Ο' καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου, ὡς πρὸς τὴν ἀρίθμησιν τῶν χωρίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, θὰ ἦτο ἐνδεδειγμένον νὰ παρατίθεται ἐντὸς παρενθέσεως καὶ ἡ κατὰ τοὺς Ο' ἀρίθμησις αὐτῶν, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐπίσημον καὶ ἐν χρήσει ἐκκλησιαστικὸν κείμενον παρ' ἡμῖν δὲν εἶναι τὸ ἑβραϊκὸν ἀλλὰ τὸ τῶν Ο' (βλ. π.χ. ἐν σελ. 261, 262, 264, 265, 267, 269, 270), ὅπου σημειοῦνται τοιαῦτα χωρία ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰερεμίου καὶ τῶν Ψαλμῶν. Ἐς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἐν σελ. 257 στίχ. 3 ἢ ἐντὸς παρενθέσεως ἀπαντῶσα φράσις «(βλ. παραπάνω σ.)» ἔχει μείνει ἐλλιπής, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς. Ἐν σελ. δὲ 315 στίχ. 3 σημειοῦται κακεκτύπως ἐν χωρίον τοῦ Ἡσαίου 2, καὶ δὲν καθίσταται δυνατὸν νὰ ἀντιληφθῇ ἀκόμη καὶ ὁ εἰδικὸς ἀναγνώστης, περὶ τίνος ἀκριβῶς κειμένου πρόκειται.

Μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ ὅλου ἔργου, κρίνομεν ἀπαραίτητον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι βιβλίον αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ὅμοιον πρὸς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα,

δὲν ὑπάρχει ἐν Ἑλλάδι. Μίαν ὁμοίτητα πρὸς αὐτὸ θὰ εὕρισκέ τις, ἴσως, εἰς τὸ ἀξιόλογον καὶ πρωτότυπον διὰ τὴν ἑλληνικὴν εἰδικὴν βιβλιογραφίαν, ἐπίσης ὀγκῶδες (466 σελίδες) καὶ περισπούδαστον, σύγγραμμα τοῦ ἀειμνήστου Κυπρίου Μητροπολίτου Μόρφου, Δρος Θ. Χρυσάνθου (Σαρηγιάννη), τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «*Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*» (Εὐρύχου - Κύπρος 1990), τὸ ὁποῖον εἶχομεν τὴν χαρὰν νὰ παρουσιάσωμεν καὶ δὴ εὐφήμεως ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ Περιοδικοῦ τούτου¹. Συνεπῶς τὸ μοναδικὸν παρ' ἡμῖν μεταφρασθὲν τοῦτο ἔργον τοῦ ἐπιφανοῦς Καθηγητοῦ Gunneweg, χάρις καὶ εἰς τὴν ἐπιτυχῆ μετάφρασίν του ὑπὸ τοῦ κ. Μουρτζίου, θὰ συμβάλῃ, ἐν πολλοῖς, ὡς πιστεύομεν, εἰς τὴν καὶ ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν ἐπιστημονικὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἐρμηνείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀφοῦ ἡ ἱερὰ αὕτη Βίβλος ἀποτελεῖ, ὡς γνωστὸν, τὴν κυριωτέραν πηγὴν διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ. Θὰ συντείνῃ, ὡσαύτως, καὶ εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῆς ἐνότητος Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀναζωπύρησιν τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ἐν γένει παλαιοδιαθηκικὴν ἔρευναν.

Ἐν κατακλείδι θεωροῦμεν χρήσιμον νὰ προσθέσωμεν εἰς ταῦτα, ὅτι ὁ κ. Μούρτζιος, πλὴν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίου, μετέφρασεν, ἐπίσης ἐπιτυχῶς καὶ ἐδημοσίευσεν προσφάτως, τὸ ἐξ ἴσου σχεδὸν ὀγκῶδες (404 σελίδες) ἔργον τοῦ Ν. Ρ. Lemche, «*Ἡ προϊστορία τοῦ βιβλικοῦ Ἰσραὴλ, Ἀπὸ τις ἀρχῆς ἕως τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ.*» (Θεσσαλονίκη 1998). Τὰ δύο ταῦτα περισπούδαστα συγγράμματα, τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦνται ἤδη εὐρέως ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐγείρουσιν ἀρίστως ἐντυπώσεις, τόσον διὰ τὴν εὐρυμάθειαν καὶ τὴν σοφίαν τῶν δύο ἐπιφανῶν συγγραφέων των, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ Ἑλληνοῦ μεταφραστοῦ των, ἀποτελοῦν, ἔστω καὶ ὡς μεταφράσεις, σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὸν οἰκείον τομέα τῆς παρ' ἡμῖν βιβλικῆς ἐπιστήμης. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ ἀγνοηθῇ, ὅτι ὁ κ. Μούρτζιος, ἀφοσιωθείς ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα εἰς τὴν ἐκπόνησιν τῶν ἐν λόγω δύο μεταφράσεων, θὰ κατηνάλωσεν, ἀναμφιβόλως, δι' αὐτὰς σημαντικὸν μέρος τοῦ πολυτίμου χρόνου του, εἰς βάρος, ὅπωςδῆποτε, τῆς συγγραφῆς πρωτοτύπων ἰδικῶν του ἐργασιῶν, προαγουσῶν τὴν ἐπιστήμην, ἀπαραιτήτων δὲ καὶ ἀναγκαίων διὰ τὴν ἀκαδημαϊκὴν του ἐξέλιξιν. Ὅθεν, θὰ ἦτο πρέπον καὶ δίκαιον νὰ ἐκφραστοῦν πρὸς αὐτὸν ἐγκάρδιαι εὐχαριστίαι, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ εὐγνωμοσύνη ἐκ μέρους τῶν ἀναγνωστῶν του καὶ κυρίως ἐκείνων, οἵτινες, χειραγωγούμενοι ὑπὸ τῶν δύο τούτων σπουδαίων συγγραφέων, ἐντρυσθῶσιν ἤδη εὐχερῶς εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ εἰσάγονται μεθοδικῶς εἰς τὴν βαθυτέραν γνῶσιν τῆς ἐξάχως ἐνδιαφερούσης ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ. Πέραν δὲ τούτων, ἐνδείκνυται νὰ ἐνθαρρυνθῇ ὁ κ. Μούρτζιος νὰ ἐγκύψῃ, ἐπανερχόμενος μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου καὶ μετ' ἐπιμονῆς, εἰς τὴν συγγραφὴν περαιτέρω ἐρευνητικῶν μελετῶν, ὡς εἶναι καὶ ἡ ἀξιόλογος ἐπὶ διδασκαρίᾳ διατριβῆς του.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

1. βλ. «*Θεολογία*» 61 (1990), σελ. 528-532.

Σκουτέρη Κωνσταντίνου, *Ίστορία Δογμάτων, τόμ. Α΄. Ἡ ὀρθόδοξη δογματικὴ παράδοση καὶ οἱ παραχαράξεις της κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες*, Ἀθήνα 1998, σελ. 732.

Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν ὄριμο καρπὸ μακροχρόνιας καὶ συστηματικῆς ἔρευνας τοῦ συγγραφέα στὶς πηγὲς τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν κρίσιμη καὶ μεταβατικὴ περίοδο τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων τοῦ ἱστορικοῦ της βίου. Ἡ προσπάθεια εἶναι ἐργώδης ὄχι μόνον γιὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ πηγαιῖο ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀξιοποίησίν του στὴν ὅλη οἰκονομία τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἔχει ὡς κύριους ἄξονες ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ὀρθόδοξη παράδοση τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴ θεολογικὴ ὑποστήριξή της ἔναντι τῶν ποικίλων τάσεων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν παραχαράξή της σὲ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐχθρικό γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας πολιτικὸ πλαίσιο, ὅπως ἦταν ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες.

Οἱ καρποὶ τοῦ πνευματικοῦ μόχθου τοῦ συγγραφέα εἶναι προφανεῖς καὶ πλούσιοι, γιὰτὶ ἡ ὅλη θεολογικὴ διαλεκτικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς ἐντάχθηκε μὲ μεθοδικότητα καὶ χαρακτηριστικὴ ἐπιμέλεια στὴν ὀρθὴ προοπτικὴ τῆς ἀναδείξεως τῶν θεμελιωδῶν στοιχείων τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους καὶ ὅπως βιώθηκε συνεχῶς στὴ μυστηριακὴ ἐμπειρία τοῦ συνεχῶς πλατυνόμενου ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἡ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος εἶναι γνωστὴ καὶ πηγάζει ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ σωζόμενου πηγαιῖο ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἄκρατο ἢ καὶ ἄκριτο ὑποκειμενισμό τῆς διεθνούς θεολογικῆς βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία ἀναζητεῖ στὴ θεολογικὴ γραμματεία τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων τὴ θεμελίωση τῶν μεταγενεστέρων ὁμολογιακῶν διαφοροποιήσεων τῶν χριστιανικῶν παραδόσεων ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴ ὀρθοδοξία.

Ὁ συγγραφέας γνωρίζει τίς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ προβλήματος στὴ διεθνή βιβλιογραφία καὶ προσδιορίζει μὲ σαφήνεια τὰ ὄρια τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς, προβάλλοντας ὡς ἀφετηρικὴ ἀρχὴ καὶ ἀπαραίτητη προϋπόθεση «*Τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων*» (Κεφ. Α΄, σελ. 73-159), τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ὄχι μόνον ὡς ἡ σαρκωμένη φανέρωση τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ «*λόγος*» τῆς ὅλης θεολογικῆς γραμματείας της. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ τὸ Α΄ Κεφάλαιο, τὸ ὁποῖο προβάλλει τὸν «*λόγος*» τῆς θεολογικῆς γραμματείας, ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὸν χριστοκεντρικὸ ἄξονα τοῦ ὅλου ἔργου γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς θεολογίας τόσο τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὅσο καὶ τῶν αἱρετικῶν παραχαράξεων, οἱ ὁποῖες κατέστησαν ἀναγκαῖα τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία σὲ κάθε ἐποχὴ τοῦ Κηρύγματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων γιὰ νὰ βεβαιώνεται συνεχῶς ἡ αὐθεντικὴ πιστότητα τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἀποστολικὴν παράδοση, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ συγκεφαλαίωση τοῦ κηρύγματος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων.

Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐξαιρέται ἡ σημασία τῆς «*Θεολογίας τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων*» (Κεφ. Β΄ σελ. 161-214), οἱ ὁποῖοι διασώζουν μὲ περιεκτικὸ

τρόπο τῆ συνέχεια τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν πρώιμη μεταποστολικὴ ἐποχὴ γιὰ τὴν πίστη στὸν Τριαδικὸ Θεό, γιὰ τὸ μυστήριον τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν καθαρῶς σωτηριολογικὸ τῆς χαρακτῆρα, γιὰ τὴ φύση καὶ τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας στὸν κόσμον κ.λπ. Οἱ «τελικὲς ἐπισημάνσεις» τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ θεολογικοῦ ἔργου τῶν «Ἀποστολικῶν Πατέρων» τονίζουν τὴν ἐμπειρικὴ σχέση τῆς θεολογίας τοὺς πρὸς τὴ λειτουργίαν τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὸν κόσμον, χωρὶς νὰ παραθεωρεῖται ὁ προσωπικὸς χαρακτῆρας τῆς σχέσεως αὐτῆς. Ἔτσι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας, «οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς ἀποτελοῦν μιὰν ὁμοιογενῆ ομάδα, στὴν ὁποία κυρίαρχο στοιχεῖο εἶναι ἡ ζωντανὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις. Τὴν παράδοσις αὐτὴ τὴν ἐκφράζει ὁ καθένας μὲ τὸν δικό του τρόπο καὶ μὲ τὴ δική του θεολογικὴ ἰδιοσυγκρασίαν. Ἡ κοινὴ συνισταμένη τοῦ ὄλου ἔργου τοὺς εἶναι νὰ διατηρηθῇ αὐτὴ ἡ αὐθεντικὴ παράδοσις στὶς διασκορπισμένες στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία χριστιανικὲς κοινότητες. Καὶ βέβαια ἡ παράδοσις γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίσθησαν καὶ τὴν ὁποία προώθησαν, μὲ τὸν λόγο καὶ μὲ τὴν ψυχὴ τοὺς, οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες δὲν ἦταν ἀφηρημένη γνώσις, ἀλλὰ προσωπικὴ σχέση. Ὁ τελικὸς σκοπὸς τῶν Πατέρων αὐτῶν, τῆς πρώτης μεταποστολικῆς ἐποχῆς, ἦταν νὰ μιλήσουν γιὰ τὸν Χριστὸ καὶ νὰ παρουσιάξουν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου Του ἀπροκάλυπτα καὶ γνήσια. Τὸ πάθος τοὺς γιὰ τὴν ἀλήθειαν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε συζήτησις...» (σελ. 210).

Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐξετάζεται «Ἡ θεολογία τῶν Ἑλλήνων Ἀπολογητῶν τοῦ Β' αἰῶνα», (Κε φ. Γ', 215-274) ὡς ἕνας διάλογος μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος ἀντιπαρέθετε τὴ Θεολογίαν τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τρόπον προσεὶτὸν στὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον ἀφ' ἑνὸς μὲν γιὰ νὰ ἀρθοῦν οἱ «λογικῆς» ἀντιρρήσεις τοῦ γιὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις, ἀφ' ἑτέρου δὲ γιὰ νὰ τονισθῇ ἡ βαθύτερη συγγένεια τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴ τονίζονται στὴ θεολογίαν τῶν Ἀπολογητῶν ὀρισμένα θέματα (Μονοθεΐα καὶ τριαδικότης τοῦ Θεοῦ, Δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεόν, Ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ κ.λπ.), τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται μὲ συστηματικὸν τρόπον ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ἡ νέα αὐτὴ προοπτικὴ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας κορυφώνεται στὴν ἀντιπαράθεσις πρὸς τὰ αἰρετικὰ συστήματα τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ τοῦ Μοντανισμοῦ, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς «οἱ πρώτες νοθεύσεις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας» (Κε φ. Δ' σελ. 275-349) καὶ ἐξετάζονται μὲ ἐξαιρετικὰ συστηματικὸν τρόπον τόσο ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ «θεολογικοῦ τοῦ συστήματος», ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀμφισβήτησις τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ ὅλον ἔργον τῆς ἐν Χριστῷ θείας οἰκονομίας.

Ἡ παρουσίαισις τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς διδασκαλίας τῶν πατερικῶν συστημάτων εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἀπήχησίν τοὺς στὶς χριστιανικὲς κοινότητες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως καὶ προσφέρει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τῆς ἀπειλῆς γιὰ τὴν αὐθεντικὴν συνέχειαν τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως

στη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἕνας ἱστορικός ἢ κανονολόγος θὰ ἐπιθυμοῦσε μία εἰδικώτερη ἀναφορὰ καὶ στὶς ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τῆς διδασκαλίας τῶν γνωστικῶν ἢ τῶν μοντανιστικῶν τάσεων. Βεβαίως, ὁ συγγραφέας ἀναπτύσσει ἐπιτυχῶς σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο (Κε φ. Ζ', σελ. 483-513) τὴν «*Προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ καθορισθοῦν, τὰ θεμέλια καὶ τὰ πλαίσια τῆς ἐνότητος καὶ τῆς Θεολογίας τῆς*», ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ παρουσίαση τῆς θεολογικῆς αὐτῆς «προσπάθειας» θὰ μπορούσε νὰ συνδεθῆ μὲ τὴν ἀπόρριψη τῆς Ἐκκλησίας τόσο ἀπὸ τὰ γνωστικὰ συστήματα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς μοντανιστικὲς τάσεις, τὰ ὁποῖα ὀργανώθηκαν σὲ χωριστὲς τοπικὲς κοινότητες καὶ πολεμοῦσαν τὴν Ἐκκλησίαν. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐκφράζεται τόσο «*Ἡ Θεολογία τῶν Ἀντιγνωστικῶν συγγραφέων*» (Κε φ. Ε', σελ. 351-462), ἢ ὁποῖα προβάλλεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ ἐντυπωσιακὴ πληρότητα, ὅσο καὶ «*Ἡ θεολογικὴ πρόταση τοῦ Μοναρχιανισμοῦ*» (Κε φ. ΣΤ', σελ. 463-482), ἢ ὁποῖα παρουσιάζεται μὲ περιεκτικὸ τρόπο καὶ εἰσάγει στὴ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας τῶν ἐκπροσώπων τῆς «*Ἀλεξανδρινῆς Θεολογίας*» (Κε φ. Ε', σελ. 515-639), ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν ἄλλων «*Ἀλεξανδρινῶν, Μικρασιατῶν καὶ Λατίνων συγγραφέων*» (Κε φ. Θ', σελ. 641-678).

Συνεπῶς, τὸ ὁγκῶδες καὶ καλαίσθητο ἔργο τοῦ Καθηγητοῦ Κ. Σκουτέρη εἶναι ἕνα σπουδαῖο ἔργο πνοῆς τόσο στὸν τομέα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων, ὅσο καὶ στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Θεολογίας, γιατί μὲ ἐντυπωσιακὴ μεθοδικότητα καὶ μὲ ὠριμὴ νηφαλιότητα ἀξιοποιεῖ τὸ πηγαῖο ὑλικὸ στὰ πλαίσια τῆς ὅλης οἰκονομίας τοῦ ἔργου καὶ προσφέρει μία σφαιρικὴ εἰκόνα τῆς ὅλης διαλεκτικῆς τῆς ὀρθοδοξίας πρὸς τὴν ἑτεροδοξίαν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες. Ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐξελισσεται στὸ ὅλο ἔργο μὲ σεβασμὸ τόσο τῆς χρονολογικῆς ἀλληλουχίας, ὅσο καὶ τῶν ἐτερόκεντρων θεολογικῶν τάσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς περιόδου αὐτῆς, ὥστε νὰ εἶναι ἀντικειμενικότερη ἢ ἀξιολόγηση τῆς διδασκαλίας τους στὰ πλαίσια τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποῖα βιώνει ἡ Ἐκκλησία ὡς «*κανόνα πίστεως*» (regula fidei) καὶ ὡς μυστηριακὴ ἐμπειρία.

Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὁ συγγραφέας συνοψίζει στὸν Ἐπίλογο τοῦ ἔργου του (σελ. 681 ἐξ.) τὸ βασικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ὅλη ἔρευνα τῶν πηγῶν, τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων: «*Ἀποτελεῖ*, γράφει, «*σταθερὴ πεποίθηση ὅλων τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὅτι στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὁποῖα εἶναι “Τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου”*» (Ἐφ. 1,23), «*ἔχει πραγματοποιηθῆ ἡ ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ καὶ ἔχει δοθῆ ἡ ἀλήθεια ὡς πίστη (δόγμα) καὶ ζωὴ (ἦθος)*. Ὁ μόνιμος προσανατολισμὸς τῶν θεολόγων καὶ τῶν ποιμένων ἦταν, ὅτι στὴν Ἐκκλησίαν συνεχίζεται τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὅλη διδασκαλία τους ἀπέβλεπε στὴν προστασία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἀπὸ κάθε ξένη παρέμβαση καὶ κάθε παραχάραξη ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποπροσανατολίσῃ τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ μεταβάλλῃ τὴν αὐτοσυνειδησίαν τῆς

Ἐκκλησίας» (σελ. 681). Πράγματι, αὐτὸ τὸ συμπέρασμα συνάγει καὶ ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τῆ μελέτῃ τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο θὰ καταλάβῃ ἐξέχουσα θέσιν στὴ σύγχρονη θεολογικὴ βιβλιογραφία καὶ θὰ προσφέρῃ σημαντικὰ ἀπαντήσεις σὲ βασικὰ ζητήματα τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Θεολογίας. Τὸ προσωπικὸ χάρισμα τοῦ συγγραφέα του νὰ συνδυάζῃ τὴ μεθοδικότητα τῆς σκέψεως μὲ τὴ σαφήνεια τῆς περιγραφῆς καὶ τῶν πλέον συνθέτων θεολογικῶν τάσεων, καθιστᾷ ἐλκυστικώτερο τὸ ἔργο στὸν ἀναγνώστη, ὁ ὁποῖος δικαίως ἀναμένει τὸν ἐπόμενο τόμο γιὰ τὴν πατερικὴ Θεολογία τοῦ Δ' αἰῶνα.

ΒΛΑΣΙΟΣ Ι. ΦΕΙΔΑΣ

Βλασίου Ἰωάννου Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τόμος Β', *Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση*, β' ἔκδ., Ἀθήναι, 1998, σελίδες 766.

Ὁ γράφων εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ παρουσιάσῃ τὸν τόμον Α' τοῦ ἔγχειριδίου τοῦ Βλασίου Ἰω. Φειδᾶ: *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τόμος Α', Ἀθήναι, 1992, σελ. 969, ἐκτενῶς κάπως εἰς τὰ περιοδικά: *Θεολογία* 64 (1993) 335-341 καὶ *Κληρονομία* 28 (1996) 369-379. Τὰ ὅσα γράφονται ἐδῶ ἀποτελοῦν συνέχεια τοῦ σημειώματος ἐκείνου. Ὅπως φαίνεται ὁ τόμ. Α' (σελ. 969) ἔχει διακοσίας σελίδας περισσοτέρας ἀπὸ τὸν τόμ. Β' (σελ. 766).

Τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν εἰς τὰς σελίδας αὐτὰς δίδουν μίαν γενικὴν μόνον εἰκόνα ἀπὸ τὸν πλοῦτον τῶν παρατιθεμένων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Αἱ δὲ παραπομπαὶ εἰς σελίδας δὲν ἐμφανίζονται ἐξαντλητικαί, ἀλλὰ ἐκλεκτικῶς χαρακτηριστικῶς.

Χρονικοὶ προσδιορισμοί. Ἐὰν κατανοῶ ὀρθῶς, ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸν τόμ. Α' τοῦ ἔγχειριδίου του, προεξήγγειλεν ἀρχικῶς τὴν εἰς δύο τόμους ἐμφάνισιν τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ὕλης.

«*Ἡ Α' Περίοδος (ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας)... Ἡ Β' Περίοδος (ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας μέχρι τοὺς νεώτερους χρόνους)*», τόμ. Α', σελ. 20-21, 19-23. Περίοδος Α', αἰῶνες Α'-Θ', περίοδος Β', αἰῶνες Ι'-Κ'. Ἀλλὰ ὁ τόμ. Β' (αἰῶνες Ι'-ΙΕ') «*Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία μέχρι τὴν Μεταρρύθμιση*» καὶ ὄχι μέχρι τῆς Ἀλώσεως (1453), καταδεικνύει τὴν ἐπιστροφὴν τούτου εἰς τὸ ἀρχικὸν διδασκατικὸν του κείμενον εἰς τρεῖς τόμους. Εὐχόμεναι τὴν ταχεῖαν ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἔγχειρήματός του, μὲ τὴν ἐμφάνισιν καὶ τοῦ τόμ. Γ' τῆς Ἐκκλησιαστικῆς του Ἱστορίας.

Τώρα (1998), εὐρισκόμενοι εἰς τὸ μεταίχμιον δύο χιλιετιῶν, δευτέρας καὶ τρίτης, εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, βλέπομεν τὸν Βλάσιον νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀπὸ Χριστοῦ Γ' χιλιετίαν.

«*Ἄν ἡ πρώτη χιλιετία ἀνέδειξε τὴν ἰσόροπην ἀλληλοπεριχώρηση τῆς τοπικότητος καὶ τῆς οἰκουμενικότητος τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος, ἡ δευτέρα χιλιετία ἀποσυνέδεσε τὴν τοπικότητα ἀπὸ τὴν οἰκουμενικότητα καὶ εἰσήγαγε*

μία σοβαρὴ διάσπαση στὴν ἐνότητα τῆς ἐμπειρίας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Τὸ ὄραμα τῆς οἰκουμενικῆς ἐνότητας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου... Ἡ εἴσοδος στὴν τρίτη χιλιετία τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας συνδέει πάλιν τὸ ὄραμα τῆς ἐνότητας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου μὲ τὰ ἴδια προβλήματα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ πρόσθετα ἱστορικὰ βάρη», σελ. 7-9, 90-91.

«Ἡ δευτέρα λοιπὸν χιλιετία τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ἐγκαινιάσθηκε μὲ τὸν ἐκχριστιανισμὸ ὄλων σχεδὸν τῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι ἐκινουῦντο πέραν τοῦ Ρήνου, τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου... Ἄν λοιπὸν ἡ πρώτη χιλιετία θεμελίωσε τὸ ὄραμα τῆς πνευματικῆς ἐνότητας τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, ἡ δευτέρα χιλιετία συνδέθηκε μὲ τὴν τραγωδία τῶν πολλαπλῶν ἐκκλησιαστικῶν διασπάσεων τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου», σελ. 90-91.

Πίνακας Περιεχομένων, σελ. 10-16. Πρόλογος, σελ. 7-9. Κεφ. Α', Διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση, σελ. 17-91. Κεφ. Β'. Τὸ Σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, σελ. 92-175. Κεφ. Γ'. Ἐξέλιξις τῆς Διοικητικῆς Ὁργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, σελ. 176-267. Κεφ. Δ'. Αἱρέσεις καὶ Θεολογικῆς Ἐριδες στὴν Ἀνατολή, σελ. 268-315. Κεφ. Ε'. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσεως καὶ ὁ περὶ Περιβολῆς Ἀγῶνας τοῦ Παπισμοῦ, σελ. 316-391. Κεφ. ΣΤ'. Ὁργάνωσις, Θεία Λατρεία καὶ Πνευματικὸς Βίος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, σελ. 392-480. Κεφ. Ζ'. Ἠουχαστικῆς Ἐριδες στὴν Ἀνατολή, σελ. 481-554. Κεφ. Η'. Σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, σελ. 555-639. Κεφ. Θ'. Θεία Λατρεία, Μοναχισμὸς καὶ Πνευματικὸς Βίος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, σελ. 640-745. Εὐρετήριο, σελ. 747-766 (ὑπὸ Σπυριδῶνος Κοντογιάννη, κ.ἄ.).

Ἡ ὕλη, ὅπως προβάλλει, δὲν καταχωρεῖται κατὰ Μέρη, ἀλλὰ μόνον κατὰ Κεφάλαια, ἀρκετὰ ἐκτενῆ, μὲ τὰς ἀναλόγους ὑποδιαίρεσεις καὶ ἐνότητας. Λείπει πίναξ βραχυγραφῶν, ὄχι ὅμως καὶ Εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σελ. 747-766). Εἰς τὸ κεφ. Η' ὑπάρχει ἡ ὑποδιαίρεσις 5. Σχέσεις πρὸς τὴν Ἀρχαίαν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν (σελ. 626-639), ὅπου συντόμως δίδονται καὶ πληροφορίαι περὶ τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων. Συναντῶνται ἰδιαιτέραι ὑποδιαίρεσεις διὰ τὴν παιδείαν καὶ τὰ θεολογικὰ γράμματα. Ἐπίσης εἰδικὴ ἀναφορὰ εἰς αὐτὰ γίνεται καὶ εἰς τὰ ἀνάλογα σημεῖα τῶν ἄλλων ὑποδιαίρεσεων, ὅπως καὶ διὰ τὰς βιογραφίας, ἀρκετὰ πλουσίας (σελ. 694). Ὑποσημειώσεις δὲν τίθενται. Τὰ κείμενα, πληθωρικὰ κατὰ τὴν ἐμφάνισιν, ποῦ ἀντιστοιχοῦν εἰς κάθε ἐποχὴν, θέματα καὶ πρόσωπα, τοποθετοῦνται ἐντὸς κειμένου, καθὼς καὶ αἱ εἰς αὐτὰ παραπομπαί.

Πηγαὶ καὶ βοθητήματα. Ὅπως καὶ εἰς τὸν τόμον Α', ἰδιαιτέρον κεφάλαιον βιβλιογραφίας δὲν καταριθμεῖται. Αὕτη καταγράφεται εἰς τὴν ἀρχὴν ἐνὸς ἐκάστου κεφαλαίου καὶ ἐντὸς κειμένου, ἀνταποκρινομένη εἰς τὰ παρατιθέμενα. Κατὰ κεφάλαια, σελ. 17, 92-93, 176-177, 268, 316-317, 392-393, 481-482, 555-557, 640-641. Ἐντὸς κειμένου, σελ. 54, 70, 74 132, 152, 163, 211, 235-236, 241, 247-248, 253, 264, 274-277, 337, 396, 476, 484, 486, 490, 531,

545-550, 587, 595-598, 655, 658, 677, 683, 723-724, 736-738, 743, καὶ ἀλλαχοῦ. Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦνται οἱ ὄροι: πηγαί, βιβλιογραφία, ἔργα, συμβολαί, βοηθήματα.

Γίνεται ἀναφορὰ εἰς τοὺς περισσοτέρους ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἱστορικοὺς τοῦ περιβάλλοντός μας, ζώντας ἢ καὶ τεθνεώτας, τοὺς Χρυσόστομον Παπαδόπουλον, Βασίλειον Στεφανίδην, Γεράσιμον Κονιδάρην, Ἀθανάσιον Ἀγγελόπουλον, Ἰωάννην Ἀναστασίου, Δημήτριον Γόνην, Σπυρίδωνα Κοντογιάννην, Σωτήριον Βαρναλίδην, Ἀπόστολον Γλαβίναν, Βλάσιον Φειδᾶν, εἰς ἄλλους συνδεομένους καὶ εἰς ἑτέρους, ἀνήκοντας εἰς συγγενικοὺς κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ εἴτε καὶ ἀσχολουμένους μὲ τὸ ὑπὸ μελέτην θέμα - ἀντικείμενον. Τὰ ὀνόματά των εὐκόλως ἀνευρίσκονται ἀπὸ τοὺς ἐδῶ παρατιθεμένους ἀριθμοὺς σελίδων. Αὐτὴν τὴν φορὰν ὁ Βλάσιος Ἰω. Φειδᾶς, ἐκτὸς τοῦ Βασιλείου Στεφανίδου, (σελίδες 189, 206 καὶ ἀλλαχοῦ), εἰσέρχεται εἰς διάλογον καὶ μὲ τὸν διδάσκαλόν του Γεράσιμον Ἰω. Κονιδάρην (σελ. 217, 219).

Πλουσία χρήσις, ὅπως ἐγένετο καὶ εἰς τὸν τόμ. Α', γίνεται τῶν σχετικῶν πρὸς κάθε κεφάλαιον καὶ ὑποδιαίρεσιν ἐμφανισθέντων ἤδη ἔργων τοῦ Βλασίου Ἰω. Φειδᾶ καὶ τοῦ περιεχομένου των. Ἄλλωστε, κάθε καλῶς σκεπτόμενος καὶ προγραμματίζων ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος καὶ συγγραφεύς, ἀσχολούμενος μὲ θέματα τῆς ἀρμοδιότητός του, κάμνει διαλέξεις καὶ ἐμφανίζει ἀναλόγους ἐκδόσεις. Ὡσαύτως δίδει διατριβὰς ἢ φροντιστήρια μὲ θέματα τῆς ἀρεσκείας του εἰς τοὺς φοιτητὰς αὐτοῦ, συνιστώντα ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἐν καιρῷ καὶ Θεοῦ θέλοντος, ἐντάσσεται ἐπεξεργασμένον εἰς τὰ διδακτικὰ αὐτοῦ ἐγχειρίδια.

Βοηθητικά ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἴσως νὰ εἶναι καὶ αἱ νεώτεροι, ἐκτὸς τῶν προαναφερθεισῶν εἰς τὴν πρώτην βιβλιοκρισίαν μου, βιβλιογραφικοῦ χαρακτήρος ἐργασίαι μου:

Σταυρίδου Βασιλείου Θ., «Βιβλιογραφία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας (ἑλληνικὸν κείμενον)», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Παντελεήμωνι Β' τῷ Παναγιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης, τεύχος Ἀφιερωτήριον ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς Ἀρχιερατείας Αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 451-503.

—, *Δημοσιεύματα, Μία Τεσσαρακονταετία (1951-1990)*, ἀρ. 1-605, Θεσσαλονίκη, 1996.

—, *Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Μία Βιβλιογραφία*, β' ἔκδ. συμπληρωμένη, ἀνέκδοτος.

Μέθοδος - ὕφος. Ὁ συγγραφεύς, λόγῳ τῆς πληθώρας ἢ τοῦ ὄγκου τῆς ὕλης, ἀναγκάζεται νὰ προβαίνει εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐπιλογῆς.

Ἀσφαλῶς τὰ ὅσα γράφονται εἰς τὸν πρόλογον (σελ. 9-10) καὶ τὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 17-28) τοῦ τόμ. Α' τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας του (Ἀθήναι,

1994), ἰσχύουν καὶ διὰ τὸν τόμ. Β'. Ἰδιαιτέρως ὁμως λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ πρόλογος (σελ. 7-9) εἰς τὸν τόμ. Β' μὲ τὰ σημειούμενα ἐκεῖ καὶ τὸ περιεχόμενον του.

Ἐπῆρξε δύσκολον ἔργον ἡ προσαρμογὴ τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἱστορικῆς ὕλης τῆς σκοτεινῆς αὐτῆς περιόδου (αἰῶνες Θ'-ΙΕ') στὴν ἔντονον διπολικότητα τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, μὲ σταθμὸν τὸ Μέγα Σχίσμα τῶν δύο τούτων Ἐκκλησιῶν (1054). Εἶναι ἔντονος ἡ ἰδιαιτερότης τῆς ἱστορικῆς ὕλης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Διὰ τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν κατανόησιν τοῦ γεγονότος τούτου ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν δύο προϋποθέσεις: α) μία νέα προσέγγισις τῶν δύο παραδόσεων, καὶ β) τὸ κριτήριον τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τῆς Α' χιλιετίας.

«Εἶναι εἰνόητο ὅτι ἡ ἀξιολόγησις τῆς ἱστορικῆς ὕλης στὸ ἔργο αὐτὸ ἔγινε μὲ μία νέα μεθοδολογικὴ προσέγγισις. Βεβαίως, δὲν ἀποσυνδέθηκε μὲν ἀπὸ τὴν καθιερωμένη θεματικὴ τῆς ὀργάνωσις, ἀλλὰ ἀναφέρθηκε πλέον στὴ νέα προοπτικὴ ἐρμηνείας τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, γι' αὐτὸ καὶ κριθῆκε ἀναγκαῖα ἡ σύντομη παράθεσις τῶν βασικῶν τουλάχιστον κειμένων, τὰ ὁποῖα προσδιόρισαν τὶς ἐξελίξεις τόσο στὴν Ἀνατολή, ὅσο καὶ στὴ Δύση», σελ. 8.

Δίδεται ἡ δέουσα σημασία εἰς τὴν κριτικὴν (τὴν διεθνῆ ἢ ὄχι ἔρευναν μὲ τὰ κενὰ καὶ τὴν πληρότητά της (σελ. 19, 20, 25, 29, 46, 164, 477), εἰς τὴν κρίσιν, τὴν κριτικὴν καὶ τὰ κριτήρια (σελίδες 8, 19, 20, 183, 273, 279, 298, 305, 381, 537, 651, 704). Ὁ καθηγητὴς - συγγραφεὺς ἐρμηνεύει (σελ. 22, 54, 253), ἀντικρούει (σελ. 189, 206, 217, 219), διορθώνει (σελ. 46, 60, 250, 591), διαπιστώνει (σελ. 272, 447, 644, 709), ἐπισημαίνει (σ. 667), ἀξιολογεῖ (σελ. 20, 354).

Ὅταν παρουσιάξῃ τὰς προσωπικὰς του ἀπόψεις χρησιμοποιοῖ συνήθως τὸ α' πρόσωπον, ἐκφραζόμενος, μεταξὺ ἄλλων, ὡς ἀκολουθῶς: ὅπως ἦδη τόνισαμε, σελ. 190· ἀποψή μας (σελ. 207)· κατὰ τὴ γνώμη μας (σελ. 218)· ὅπως ἀποδείξαμε (σελ. 242).

Ἀκολουθῶν αὐστηρῶς (ὁ συγγραφεὺς) τοὺς κανόνας τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης, σημειώνει: τὰ αἷτια, σελ. 93-97, 313, 431· τὰς προϋποθέσεις, σελ. 573-574, 671-682· τὰ κίνητρα, σελ. 20, 273, 490· τὰ ἐρεθίσματα, σελ. 490· τοὺς παράγοντας, σελ. 393· τὰ ἐπιχειρήματα, σελ. 273, 315, 468, 729· τὰ μέσα καὶ τοὺς σκοποὺς, σελ. 394· τὰ δείγματα, σελ. 675· τὰς παρατηρήσεις, σελ. 685, διὰ τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων, τῶν κινήσεων, κ.λπ. καθὼς καὶ τὰ ἐκ τούτων: ἀποτελέσματα, σελ. 491, 583· (τάς) ἀνακεφαλαιώσεις, συμπεράσματα (λοιπόν), σελ. 2, 218, 304-305, 550-554, 573-574, 687, 689· (τάς) ἐπαναλήψεις, σελ. 18, 20, 299· (τάς) συνεπειάς (ὡς), σελ. (ἐκφρασις προσφιλῆς), 72, 173, 205, 210, 322, 394, 491, 538, 573-574, 577-578, 582, 602, 644, 651, 703, 706-707· τελικῶς, σελ. 586.

Ὅπουδήποτε χρειάζεται τονίζει τὸν σύνδεσμον τῶν γραφομένων πρὸς τὰ μετέπειτα καὶ τὴν σύγχρονον κατάστασιν καὶ τάνάπαλιν: ὅπως εἶδαμε, σελ. 95, 144, 178, 214, 225, 266, 405, 529, 573-574, 583, 626, 641, 664, 694· ὅπως

ἤδη τονίσαμε, σελ. 180· ὅπως ἀποδείξαμε, σελ. 242· ὅπως θὰ δοῦμε, σελ. 175, 459, 484, 557, 696· προφητεία - ὑπόθεσις διὰ τὸ μέλλον ποῦ ἐγένετο πρὸ πολλοῦ παρελθόν, σελ. 558· ἀπλῶς θεωρία - ὑπόθεσις, σελ. 250, 253.

Καταγράφει: τὰ προβλήματα (ἐπὶ τὸ ἐλαφρότερον ζητήματα), σελ. 285-286, 415, 468, 503. Ἐμφανίζει ἐλαχίστην δόσιν δεοντολογίας, πρέπει, σελ. 22, ἔπρεπε, σελ. 710, πρᾶγμα ἀσύνηθες διὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα! Προβαίνει εἰς χαρακτηρισμοὺς (πλουσίους) προσώπων, γεγονότων, καταστάσεων, ἐκδόσεων, ὅπως καὶ εἰς τὸν τόμ. Α', ἴσως ἐδῶ κάπως περισσότερο, σελ. 21, 47, 60, 73, 111, 153, 264, 271, 275-276, 316-317, 372, 408, 464, 466, 469-475, 477-480, 486, 489, 497-498, 520, 529, 544, 550, 640, 656-658, 681, 703, 728, 733-734.

Ἡ γλώσσα. Εἰς τὰ προηγούμενα περὶ τοῦ ὕφους ἐθίγησαν καὶ μερικὰ σημεῖα, ἀναγόμενα εἰς τὴν γλώσσαν (τὸ γλωσσικὸν ὕφος). Ἡ γλώσσα τοῦ κειμένου συνεχίζει νὰ εἶναι ἡ δημοτικὴ, ἀλλὰ πολὺ κοντὰ εἰς τὴν ἀπλὴν καθαρῆσαν, μὲ ὄλον τὸν πλοῦτον τῆς ἑλληνικῆς, ἐκκλησιαστικῆς, θεολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς, γλώσσης, καὶ μὲ λογοτεχνικὴν ἀξίαν.

Ὁ γράφων ἀπελάμβανε κατὰ τὰ φοιτητικὰ καὶ ἀργότερον τὰ τῆς κλησεῶς του χρόνια τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐγχειριδίων τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, τῶν Γενικῶν, τῶν κατὰ τόπους ὀρθοδόξων (Ἐκκλησιῶν) καὶ τῶν ἄλλων χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὰς λοιπὰς ἐπιστημονικὰς γλώσσας. Ἡ παρούσα δὲ ἐμπειρία μὲ τοὺς δύο τόμους τοῦ Βλασίου Ἰω. Φειδᾶ τὸν ἐπανεφέρεν εἰς τὰς στιγμὰς ἐκείνας τῶν παλαιῶν δεκαετιῶν μετὰ νοσταλγίας τῆς πνευματικῆς ἐντροφῆσεως. Τοιοῦτρόπως κάθε διδάσκαλος καὶ συγγραφεὺς, κατ' ἀρχάς, θεληματικὰ ἢ ἀθέλητα, μιμείται αὐτοὺς ποῦ διαβάξει, ἀργότερον ὅμως καὶ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβῃ διαμορφῶναι τὸ ἰδιαίτερον ἰδικόν του διδακτικὸν καὶ συγγραφικὸν ὕφος, ὅπως τοῦ τὸ ἀναγνωρίζουν οἱ ἄλλοι, μαθηταί, ἀναγνώσται, ἀκροαταί, φίλοι ἢ καὶ τὸ ἀντίθετον.

Ὁ συγγραφεὺς διὰ τὰ δυνάμενα νὰ ἀποδειχθοῦν χρησιμοποιεῖ ὡσαύτας διαφόρους ἐκφράσεις, ὅπως: ἀναμφιβόλως (καὶ τὸ ἀντίθετον), σ. 22· δυνατὸν (καὶ τὸ ἀντίθετον), σ. 483· θὰ μπορούσε..., σ. 593· ὀρθῶς, σ. 729· ἀνατίρρητο, σ. 447· ἀναμφισβήτητο (καὶ τὸ ἀντίθετον), σελ. 81, 477· ἀξιοπιστία, σ. 81· εὐλογοφανής, σ. 655· ὅπως φαίνεται, σ. 675, καὶ αἱ τρεῖς ἐκφράσεις πολὺ προσφιλεῖς βεβαίως, πρᾶγματι, προφανῶς, εἰς πολλὰς σελίδας.

Ἐγένετο λόγος προηγουμένως διὰ τὰς ὑποθέσεις. Ἀπὸ τοῦ πιθανοῦ ἀρχίζει κανεὶς νὰ φθάνῃ εἰς τὰ μὴ-δυνάμενα, μέχρι στιγμῆς καὶ κατὰ τὸν συγγραφέα, νὰ ἀποδειχθοῦν: πιθανὸ καὶ τὰ παράγωγά του, σ. 247· ἴσως, σελ. 9, 247· δυσχέρεια, σ. 27· ἄγνωστο, σελ. 73-74. Συναντῶνται αἱ συγκρίσεις (σελ. 304, 492, 494, 642), αἱ ἀντιθέσεις (σελ. 473, 584, 616) καὶ αἱ ἐκφράσεις (λίαν προσφιλεῖς καὶ εἰς πολλὰς σελίδας) ἐν τούτοις, ἀφ' ἑνὸς μὲν ... ἀφ' ἑτέρου.

Ὅρισμένα σημεῖα. Εἰς τὸ ἱστορικὸν χαρακτήρος βιβλίον τοῦτο (καὶ εἰς τὸν τ. Β') μὲ μεγάλην προσοχὴν ἐπισημαίνονται τὰ διὰ πρώτην φορὰν συμβαίνοντα: πρῶτος, -η, -ον, σελ. 287, 343, 345, 347-349, 415, 417-418,

464, 468, 561, 741 πρωτοπόρος, πρωτότυπος, μοναδικός, -ή, -όν, νέος, -α, -ον.

Ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλα δημοσιεύματά του ὁ Βλάσιος Ἰω. Φειδᾶς συνηθίζει νὰ ἀπαριθμῇ τὰς σκέψεις καὶ τὰ συμπεράσματά του, σελ. 157, 177, 203, 353, 364-369, 412, 418, 462, 603, 606, 666, 704-707.

«Τὸ ἐντυπωσιακὸ πρᾶγματι ἐνδιαφέρον τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας γιὰ τὴν εὐρύτερη ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἀποτελεσματικότερη δράση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς», σ. 36.

Εἰς πολλὰ μέρη τοῦ τ. Β' ἀναφέρονται πληροφορίες διὰ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «οἰκουμενικός», σελ. 189-190. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία ἕως τὸ 1453:

«Ἡ εὐρύτατη πρᾶγματι διοικητικὴ δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐκτεινόταν ἀπὸ τὴ Ν. Ἰταλία καὶ τὴν Ἀδριατικὴ μέχρι τὴν Κασπία θάλασσα καὶ τὸν Βόλγα καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη μέχρι τὴ Βαλτικὴ θάλασσα, ἤτοι σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἀ. Εὐρώπη καὶ σὲ σημαντικὸ τμήμα τῆς Δ. Ἀσίας», σ. 266.

Ὁ συγγραφεὺς τρέφει ἀδυναμίαν εἰς τὸν ὄρον (τίτλον) καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν (σελίδες 118, 186, 266, 603).

Μεγάλην ἔκτασιν καλύπτουν καὶ πάλιν τὰ ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὸν συνδικὸν θεσμόν μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, σελίδες 197-210, 288, 292, 531, 539, 585, 589, 603-611.

«Συνεπῶς, ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Ἐνδημοῦσα ἢ Πατριαρχικὴ σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου νοοῦνται ὅλες οἱ κανονικῆς μορφῆς ἐκφράσεις τῆς συνοδικῆς του συνειδήσεως, ἤτοι: α) ἡ ἐνιαύσια εἰδικὴ Πατριαρχικὴ σύνοδος τῶν ἄνευ δικαιοδοσίας μητροπολιτῶν καὶ τῶν ἀπλῶν ἀρχιεπισκόπων ὡς «ἐπαρχιωτῶν» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, β) ἡ ἐνιαύσια τακτικὴ Πατριαρχικὴ σύνοδος μὲ τὴν ἐκ περιτροπῆς συμμετοχὴ ὅλων τῶν ἐχόντων ὑποκειμένους ἐπισκόπους μητροπολιτῶν μετὰ ἀπὸ εἰδικὴ πρόσκληση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, γ) ἡ ἔκτακτη Ἐνδημοῦσα σύνοδος ὑπὸ τὴ στενότερη ἢ καὶ τὴν εὐρύτερη σύνθεσίν της ἔναντι τῆς τακτικῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, ἢ ὅποια συνεκαλεῖτο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐπείγοντων ἢ γενικοτέρων ζητημάτων πίστεως ἢ κανονικῆς τάξεως», σ. 210. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἴδε καὶ

Σταυρίδου, Βασιλείου Θ., Ὁ Συνοδικὸς Θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Θεσσαλονίκη 1986, σελίδες 695, καθὼς καὶ ἄλλας παρομοίας ἐργασίας ὑπὸ τοῦ ἰδίου.

Ὁ ὄρος εἰκονόφιλοι, σ. 59. Ἡ κρίσις εἰς τὰς σχέσεις Ρώμης καὶ ΚΠόλεως ἐπὶ Φωτίου (Θ' αἰών), «ἐσφαλμένως καὶ καταχριστικῶς χαρακτηρίζεται ὡς σχίσμα... μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ἀπλῶς ὡς μία κατάστασις ἀκοινωνησίας, ἢ ὅποια ἐντονώθηκε πρωτοῦ προσλάβει τὶς διαστάσεις ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος», σ. 93-94.

«Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἰγνατίου (846-858, 867-877) δὲν ἐγίνε βεβαίως μὲ κανο-

νικὴ σύγκληση καὶ συγκρότηση τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, ὀφειλόταν δὲ σαφῶς στὴν πρωτοβουλία τῆς βασίλισσας Θεοδώρας», σ. 98. «Ὁ Φώτιος πέθανε στὶς 6 Φεβρουαρίου 892», σ. 138. Πολιτικοί-Ζηλωταί, σ. 139. Ὁ ὄρος: «Τὸ μέγα σχίσμα (1054) τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως», σ. 93.

Ἐπίλογος. Εὐχομαι καὶ πάλιν πρὸς τὸν συγγραφέα τοῦ τόμου Β' τῆς (Γενικῆς) Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας φίλον συνάδελφον Βλάσιον Ἰω. Φειδάν, ὅπως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκπνοὴν τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ Κ' αἰῶνος (καὶ τῆς Β' χιλιετίας, μ.Χ.) κατορθώσῃ νὰ ἐκδώσῃ καὶ τὸν τρίτον τόμον τοῦ ἐγχειριδίου, καὶ οὕτω ὀλοκληρώσῃ τὸν πολῦτιμον τοῦτον καρπὸν τῶν πνευματικῶν του πόνων καὶ κόπων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Μητροπολίτου Βεροίας καὶ Ναούσης Παντελεήμονος (Καπακίδη), *Ὁ πολιούχος τῆς Βεροίας ὄσιος Ἀντώνιος ὁ Νέος*, Βέροια 1996, σελ. 190.

Πρόκειται γιὰ μιὰ σημαντικὴ ἔκδοση ἀγιολογικῶν καὶ ὑμνολογικῶν κειμένων γιὰ τὸν μεγάλον ἅγιον καὶ πολιούχον τῆς Βεροίας, τὸν ὄσιον Ἀντώνιον τὸν Νέον, γιὰ τὴν ὁποία ἐκοπίασε ὁ λόγιος μητροπολίτης Βεροίας κ. Παντελεήμων. Καλαίσθητα πολὺ τυπωμένο τὸ βιβλίον, εἶναι ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, δηλ. στὸν μακαριστὸ Γεράσιμον Μικραγιαννανίτη, τὸν ὁποῖο τιμᾷ ὡς Γέροντά του ὁ Σεβασμιώτατος συγγραφεύς. Ὁ σ. μᾶς δίνει στὴ μακρὰ Εἰσαγωγὴ του τὶς ἱστορικῆς καὶ βιβλιογραφικῆς παραμέτρους, γιὰ νὰ κρίνουμε καὶ νὰ ἐκτιμήσουμε ὀρθὰ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύει, σὲ πρωτότυπο καὶ σὲ μετάφραση, καμωμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον σὲ μιὰ δημοτικὴ γλῶσσα, σχεδὸν λογοτεχνικῆ. Τὰ κείμενα, ποὺ ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ (μὲ βάση τὸ χφ 62 τῆς Ἱ. Μονῆς Φιλοθέου τοῦ Ἁγ. Ὁρους), ὀφείλονται: α) στὸν Κῦρον, ἐπίσκοπον Καστορίας (βίος τοῦ ὀσίου Ἀντωνίου) καὶ β) στὸν Βεροϊέα Κυμανίτζην (Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Ἀντώνιον). Ὁ Σεβ. σ. κάνει καὶ παλαιογραφικῆς παρατηρήσεις (στὴν Εἰσαγωγὴ), ἀλλὰ μᾶς προσφέρει κ' ἓνα εὐπρόσδεκτο apparatus criticus στὴν ἔκδοση τῶν κειμένων. Εἰς τὸ τέλος ὁ σ. δημοσιεύει καὶ δύο, πολῦτιμα γιὰ τέτοια ἔκδοση, ὑμνογραφικὰ κείμενα: α) Κανόνα Παρακλητικὸν στὸν ὄσιον Ἀντώνιον, καθὼς καὶ β) ΚΔ' Οἴκους πρὸς τὸν Ὅσιον, ἔργα τοῦ ἀειμνήστου Μοναχοῦ Γερασίμου τοῦ Μικραγιαννίτου. Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ τὴν ἀπαραίτητη Βιβλιογραφία καὶ πολλῆς εἰκόνας - φωτογραφίες ἀπὸ τὸν Ἱ. Ναὸ τοῦ Ὄσιου καὶ τὶς πανηγυρικῆς ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν του.

Σὲ προσεχῆ ἔκδοση, θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἓνα μικρὸ λάθος, μᾶλλον τυπογραφικόν: ὄχι «ὁ βίος τοῦ ἐπισκόπου Καστορίας Κύρου», ἀλλὰ «ὁ βίος τοῦ Ὄσιου ἀπὸ τὸν ἐπ. Καστορίας κ.λπ.», γιὰ νὰ μὴ συγχέει ὁ ἀναγνώστης τὸν βιογραφούμενον μὲ τὸν συγγραφέα, ὅπως τώρα μπορεῖ νὰ συμβεῖ.

Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Βεροίας ἔχει τελευταία μιὰ ζηλευτὴ ἀνθιση στὸν

τομέα τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν γραμμάτων, μὲ περιοδικὸ καὶ σοβαρὲς ἐκδόσεις, μὲ συνέδρια καὶ ἄλλες πνευματικὲς ἐκδηλώσεις πολὺ ἀξιόλογες. Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης δὲν φοβάται ν' ἀξιοποιήσει καὶ νὰ προβάλλει τοὺς λογίους (κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς) συνεργάτες τῆς Μητροπόλεώς του, ἀλλὰ οὔτε καὶ διστάζει νὰ καλέσει ἀπὸ μακρύτερα συνεργοὺς στὸ πνευματικὸ ἔργο του. Δικαιούμαστε νὰ περιμένουμε ἀκόμη περισσότερα — καὶ ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατο καὶ ἀπὸ τοὺς καλοὺς συνεργοὺς του στὸν ἀμπελόνα τοῦ Κυρίου.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἱεροῦ Κοινοβίου Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, *Ὁ ὄσιος Φαντῖνος ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ (902-974)*, Εἰσαγωγή - Κείμενο τοῦ Βίου - Μετάφραση - Σχόλια, Ἐκδόσεις «Ὁρμύλια» 1996, σελ. 340.

Εἶχαμε σχολιάσει παλαιότερα τὴν ἔκδοση τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Φαντῖνου τοῦ Νέου, ἀπὸ τὴν γνωστὴ βυζαντινολόγο κ. Enrica Follieri (Bruxelles 1993) καὶ εἶχαμε προβληματιστεῖ ἂν θὰ μπορούσε νὰ ἐκδοθεῖ καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ περίφημο αὐτὸ κείμενο, τὸ τόσο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν φιλολογία καὶ τὴν Ἐκκλησία γενικώτερα. Ἴδου σήμερα, πού τὸ Ἱ. Κοινόβιο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Ὁρμύλιας πραγματοποιεῖ τὴν ἔκδοση αὐτῆ, καὶ μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Μιὰ ἔκδοση ἄψογη ἀπὸ τυπογραφικὴ πλευρὰ καὶ πολὺ καλαίσθητη, ὅπου καὶ τὸ ἀρχαῖο κείμενο μᾶς προσφέρεται ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ ἔκδοση τῆς Follieri, καὶ ἡ μετάφρασή του σὲ μιὰ στρωτὴ δημοτικὴ γλῶσσα, ἱεροπρεπῆ καὶ δίχως ἀκρότητες, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη Εἰσαγωγή (σελ. 11-33), πού τοποθετεῖ τὸν ὄσιο Φαντῖνο τὸν Νέο στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο.

Ἐκεῖνο, ὅμως, πού εἶναι μιὰ νέα κατάκτηση καὶ ἐπιτυχία τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς εἶναι τὰ Σχόλια, πού φανερώνουν ὄχι μόνο τὴ βαθειὰ πίστη καὶ ἀφοσίωση, ἀλλὰ καὶ τὴ γνώση τῆς μοναστικῆς Φιλολογίας, μὲ ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τῆς ἀσκητικῆς ὁρολογίας. Ἄξιος ὁ μισθὸς τῆς φιλοπόνου Μοναχῆς Μαξίμης, πού ἐπωμίστηκε τὸ βάρος τῆς ὅλης φιλολογικῆς καὶ θεολογικῆς προετοιμασίας τῆς Εἰσαγωγῆς, τῆς Μεταφράσεως καὶ τοῦ Σχολιασμοῦ τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ἀγιολογικοῦ κειμένου, ἡ ὁποία στηρίζεται σὲ μιὰ εὐρύτατη βιβλιογραφία. Στὴν ἔκδοση δημοσιεύονται, γιὰ πρώτη φορά, καὶ Ἄπολυτίκιο, Κοντάκιο καὶ Μεγαλυνάριο τοῦ Ὁσίου, ποιήματα τοῦ Ὑμνογράφου τῆς Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Ἱερομ. Ἀθανασίου τοῦ Σιμωνοπετρίτου.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἄστεριου Ἀργυρίου, *Μακαρίου τοῦ Μακροῦ Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 248 [ἔκδ. Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, «Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται», 25].

Ὁ Καθηγητὴς Ἄστεριος Ἀργυρίου, πού χρόνια τώρα διδάσκει μ' ἐπιτυχία στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ

τὴν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἔχει ἀσχοληθεῖ καὶ παλαιότερα μὲ τὸν Μακάριο Μακρῆ (1382/3-1431) καὶ τὸ ἔργο του, ἐκδίδοντας ἀντι-ισλαμικά ἔργα του, στὴ γνωστὴ σειρὰ τῆς Ρώμης «*Studi e Testi*», ἀριθ. 314 (βλ. Α. Αργυρίου, *Macaire Makrès et la polemique contre l' Islam, édition princeps de l' Eloge de M. Makrès et ses deux oeuvres anti - islamiques, précédée d' une étude critique*, Vatican 1986). Στὸ καινούργιο βιβλίον τοῦ ὁ κ. Ἀργυρίου ἐκδίδει δεκατέσσερα (14) σημαντικώτατα κείμενα τοῦ Μακαρίου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ εἶχε ὁ ἴδιος ἐκδώσει προηγουμένως καὶ ἄλλα εἶχαν ἐκδώσει ἄλλοι ἐρευνηταί. Ὅμως, καθὼς ἀπὸ ἀρκετὲς δεκαετίες ἀσχολεῖται γόνιμα μὲ τὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀντι - ισλαμικὴ γραμματεία, καὶ βρῆκ' ἐν τῷ μεταξύ καὶ ἄλλα χειρόγραφα μὲ ἀνέκδοτα (ἢ πλημμελῶς καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένα) ἔργα τοῦ Μακαρίου, ἀποφάσισε νὰ μᾶς προσφέρει αὐτὴ τὴν ἔσوخη ἔκδοσι, — μὲ βάση πᾶ ὅλα τὰ γνωστὰ χειρόγραφα καὶ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις, — τὴν ὁποῖα ἔφερε εἰς πέρας ὕστερ' ἀπὸ ἐπίτονος ἐρευνες ὁ Καθηγητῆς Ἀργυρίου καὶ ἐξέδωκε καλαισθητὰ καὶ κομπᾶ τὸ «*Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν*» τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁ κ. Ἀργυρίου ξέρει τὴν ἐποχὴ τοῦ Μακαρίου καὶ γνωρίζει τὰ πρόσωπα ποὺ τὸν ἐπηρέασαν ἢ ἐπηρέασε, καθὼς καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα ποὺ κυκλοφοροῦν ἢ τρέφουν τὶς σχετικὲς πνευματικὲς διαμάχες. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ εἶναι πολὺ χρήσιμη γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου ἡ Εἰσαγωγή (σελ. 13-43), ὅπου ἐξετάζονται λεπτομερῶς ὁ Βίος καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Μακαρίου. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὁ ἐρευνητῆς θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ προστρέξει καὶ στὰ εἰσαγωγικά ποὺ ἔγραψε ὁ καθηγητῆς Ἀργυρίου στὸ προηγούμενον ἔργο ποὺ μνημονεύσαμε (τοῦ 1986) καὶ ὅπου φωτίζονται προβλήματα ποὺ θέτει στὸν ἱστορικὸ ἢ τὸν φιλόλογον ἢ μελέτη τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Μακαρίου (καὶ κυρίως τὸ «*Ἐγκώμιον*» εἰς τὸν ὄσιο Μ.).

Ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Μακαρίου εἶναι σημαντικὰ καὶ ἡ ἔκδοσί τους εἶναι μὲ προσφορὰ στὴν ἐπιστῆμην καὶ στὴν Ἐκκλησίαν, ἰδίως τὰ κείμενα ποὺ ἔχουν ἐντονον ἀγιολογικὸν χαρακτήρα (κείμενα ὑπ' ἀριθ. 2, 3, 4, 5, 6, 7), καθὼς καὶ οἱ δυὸ Παραμυθητικὸι λόγοι (ἀριθ. 10 καὶ 11), μὲ τὶς δυὸ συγκινητικὲς Μονωδίες (γιὰ τὸν κύριον Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον καὶ τὸν γέροντά του Δαυίδ).

Ἡ ἔκδοσι, ποὺ τιμᾷ τὸν κ. Ἀργυρίου καὶ τὸ ΚΒΕ ποὺ τὴν ἐξέδωκε, εἶναι ἀπογοή. Βεβαίως, ἄλλοι κριτικοὶ ἐκδότες ἀνιχνεύουν καὶ τὶς πατερικὲς πηγὰς - ἐπιδράσεις, ἀλλὰ ἴσως νὰ βάραινε φοβερὰ τὸ βιβλίον καὶ νὰ ἦταν δύσχρηστο ἢ δυσπρόσιτο στὸ εὐρύτερον κοινόν. Μερικὰ ἐρωτηματικὰ - προτάσεις, ποὺ δὲν ἀφαιροῦν τίποτε ἀπὸ τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου: σελ. 56, στίχ. 201: Ἴσως ἦταν προτιμότερον «*τοσαῦτα*» σελ. 57, στίχ. 249: τὸ «*μακρὸν ἂν εἶη*» θὰ ἦταν ὀρθότερον σελ. 114, στίχ. 477: «*δαιτυμόνων*» θὰ ἦταν προτιμότερον σελ. 184, στίχ. 395: «*κῆλιξ*» θὰ εἶναι τυπογρ. λάθος, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «*κύλιξ*». Περ' ἀπὸ τὰ μικρολάθη αὐτά, καθὼς καὶ πάνω ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ καὶ ρητορικὸν τάλαντον τοῦ Μακαρίου, καὶ τὴ θεολογικὴ καὶ θύραθεν παιδείαν του, ὁ ἀναγνώστης θὰ θαυμάσει καὶ θ' ἀπολαύσει δυνατὰ καὶ βιωματικὰ κείμενα, ὅπου ἡ ἀσκητικὴ, ἀναχωρητικὴ καὶ μυστικὴ ζωὴ ἀποτελοῦν ἰδεώδη τοῦ διαπρεποῦς

συγγραφέα καὶ τοῦ μεγάλου ἀθωνίτη Μοναχοῦ, μετὰ τὴν ὁσιακὴν βιοτὴ καὶ τὴν πλούσια βροχὴ τῆς θείας Χάριτος ποῦ τὸν τύλιγε μετὰ τὸ φῶς τῆς.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Σωτηρίου Ἰ. Μπαλατσούκα, *Οἱ Ἅγιοι καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον*, (Διδακτορικὴ διατριβή), Ἐκδόσεις «Μυθονία», Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 214.

Ὁ κ. Μπαλατσούκας εἶναι ἀπὸ τῆ νέας γενιὰ τῶν θεολόγων, ποῦ εὐτύχησαν νὰ γνωρίσουν τὰ πατερικὰ καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα μετὰ τὴ βοήθεια ὄχι μονάχα σοφῶν ἐπιστημόνων, ἀλλὰ καὶ ἀγίων Γερόντων. Αὐτό, χωρὶς ν' ἀδυνατίζει τὴν ἐπιστημονικὴ πλευρὰ καὶ τὴν ἔρευνα, δυναμώνει τὴν ἀγάπη καὶ τὴν βιωματικὴ σχέση μετὰ τὴν ἁγία Ἐκκλησία μας καὶ τοὺς Ἁγίους τῆς. Καί, ὁμολογῶ, πὼς κάθε φορὰ ποῦ συναντῶ τέτοιες περιπτώσεις αἰσθάνομαι νὰ με πλημμυρίζει μιὰ ξεχωριστὴ χαρὰ καὶ νὰ φουντώνει μέσα μου μιὰ ἐλπίδα γιὰ τὴν πρόοδο τῶν θεολογικῶν σπουδῶν μέσα στὸν ἁγιασμένο περιβάλλον τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς τὶς μονομέρειες τῶν ψυχρῶν σπουδαστηρίων, ποῦ εἶναι μὲν καλὰ καὶ ἅγια, μὰ μόνον τοὺς δημιουργοῦν κατάψυχρα λογοκρατικὰ ἐργαλεῖα θεολογικῆς βιβλιογραφίας καὶ ἀναλύσεως, δηλ. «ταχτοποίηση» ἀπὸ ὑλικά κατεδαφίσεων, «μπάζα» θεολογικοῦ περιεχομένου, συστηματικῶς ἐκπεθιμένα!

Εὔγε στὸν φιλάγιο νέο ἐρευνητὴ καὶ πιστὸ τέκνο τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ διάλεξε αὐτὸ τὸ ἀγιολογικὸ θέμα, καθὼς καὶ στοὺς Διδασκάλους του ποῦ σωστὰ τὸν ποδηγέτησαν στὴν πορεία τῆς ἐρεύνης. Τὸ θέμα του ἔχει σχέση μετὰ τὸ φλέγον πρόβλημα τῶν ἡμερῶν μας, δηλ. τῆς οἰκολογικῆς κρίσεως, τὸ ὁποῖο πλησιάζει μετὰ τὸν ὀρθόδοξο φωτισμὸ τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς του πλευρᾶς, ὅπως παρουσιάζεται δηλ. μέσα στὰ θεολογικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα, καθὼς καὶ στοὺς Βίους τῶν Ἁγίων, ὅπου βλέπουμε τὴν ὀρθὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν Κτίση, δηλ. μετὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον.

Ὁ σ. διαιρεῖ σὲ τρία κεφάλαια τὴ διατριβὴ του. Στὸ Α' ἐξετάζει τὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴ Φύση (στὴν προπρωπικὴ, παραδείσια καὶ στὴ μεταπρωπικὴ του κατάσταση), κατὰ τὸ «ἐργάζεσθαι καὶ φυλάττειν» (Γέν. β' 15) καὶ τὸ «συστενάζει καὶ συνωδίνει» (Ρωμ. η' 22). Στὸ Β' προχωρεῖ στὴν «Ἀσκητικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου» (Ἀσκησις καὶ περιβάλλον, Τόποι ἀσκήσεως καὶ Συμφιλίωση μετὰ τὸν κόσμον). Στὸ Γ' κεφάλαιο ἀγγίζει τὴν σύγχρονη οἰκολογικὴ κρίση καὶ προτείνει μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή της (Οἰκολογικὴ κρίση καὶ συνέπειές της, Ἡ παράμετρος τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, Ἀντιμετώπιση τῆς οἰκολογικῆς κρίσεως μετὰ τὴ βοήθεια τῆς ὀρθῆς ἀξιολογήσεως τῶν δεδομένων τῶν βίων τῶν Ἁγίων καὶ τὴν παράλληλη ἐφαρμογὴ τοῦ βιώματος τῶν Ἁγίων).

Σὲ ὅλη τὴν πρωτότυπη αὐτὴ μελέτη ὁ ἀναγνώστης θαυμάζει τὴν ἀνεση τοῦ ἐρευνητοῦ νὰ κινεῖται στὶς πηγές καὶ στὰ σύγχρονα βοηθήματα (ἐλληνικὰ καὶ ξένα) καὶ ν' ἀντλεῖ σὰν τὴν καλὴ μέλισσα τοὺς σωτήριους χυμοὺς — γιὰ

τὸ περιβάλλον καὶ τὴν ζωὴ καὶ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐγὼ βάλει πολλὰ θανμαστικά, διαβάζοντας τὸ βιβλίον, ποὺ δὲν μπορῶ νὰ τὰ μεταφέρω ἐδῶ. Δίνω, τελειώνοντας, ἓνα μικρὸ δεῖγμα μονάχα: «*Στὴ σημερινή, λοιπόν, ἐποχὴ τῆς ἄμετρης ἐκμεταλλεύσεως καὶ τοῦ βιασμοῦ τοῦ περιβάλλοντος, τὸ ἀσκητικὸ καὶ ἀντικαταναλωτικὸ ἦθος τῶν Ἀγίων εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίκαιρο, ἀφοῦ δεῖχνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ περιορίσει τὴν ἀπληστία του καὶ τὶς γενικώτερες παράλογες ὀρέξεις του ἀπέναντι στὴ φύση καὶ στὸν ὑλικὸ κόσμον... Στὰ ἀγιολογικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα ἡ εὐχαριστιακὴ καὶ δοξολογικὴ διάσταση ἀποτελεῖ μιὰ ἄλλη παράμετρο, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ κατανοήσῃ πληρέστερα τὸ ρόλο του ὡς βασιλεὺς καὶ ἱερέας τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ ὡς πιστὸς φύλακας καὶ οἰκονόμος τῆς*» (σελ. 19-190).

Καὶ μιὰ σχολαστικὴ παρατήρηση, ποὺ καθόλου δὲν μειώνει τὴν ἀξία τῆς μελέτης τοῦ κ. Μπαλατσούκα: α) τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς του ἀποτελεῖ κανονικὰ περιεχόμενο τοῦ Προλόγου· β) τὰ τρία κεφάλαια εἶναι περισσότερο Μέρη, καὶ οἱ παράγραφοι, μὲ τὸ μέγεθός τους, κεφάλαια· καὶ γ) τὸ Ἐπίμετρο εἶναι ἐπιγραμματικά Συμπεράσματα, χρησιμώτατα, ὅπως καὶ ἡ περίληψη (ἀγγλιστὶ) ποὺ ἀκολουθεῖ.

Εὐχόμεστε, κ' ἐλπίζουμε πολὺ, στὴν καλὴ συνέχεια μελετῶν ἀπὸ τὸ νέο ἐρευνητὴ, μὲ τὶς εὐχὰς καὶ εὐλογίες τῶν Ἀγίων ποὺ τόσο ἀγαπᾶ.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Μανόλης Γ. Πεπονάκης, *Ἐξισλαμισμοὶ καὶ ἐπανεκκριστιανισμοὶ στὴν Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997 [Νέα χριστιανικὴ Κρήτη, Παράρτημα ἀρ. 2], σσ. 206.

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν ὁμολογιακῶν στρατοπέδων στὴν ἱστορικὴ τῆς διάσταση πάντοτε συγκινεῖ καὶ τὸν ἀπλὸ ἀναγνώστη καὶ τὸν σοβαρὸ ἐρευνητὴ, καὶ ὅταν πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν κίνηση κρύβεται ὁ καιροσκοπισμὸς καὶ τὸ συμφέρον καὶ ὅταν αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς βίας καὶ τοῦ ἐκβιασμοῦ τοῦ κατακτητῆ. Καὶ ἡ ἱστορία γίνεται συγκινητικότερη, ὅταν ὁ ἐξωμότης κάποιον στιγμὴ βρῖσκει τὴν εὐκαιρία καὶ ἐπιστρέφει στὴν πατρῶα πίστη.

Τῆ διπλῆ αὐτὴ κίνηση τῶν συμπατριωτῶν κρητῶν προγόνων του προσπαθεῖ νὰ φωτίσει μὲ τὴν παρούσα διδακτορικὴ διατριβὴ ὁ συνάδελφος Μ. Πεπονάκης, φυσικὰ καὶ ἀβίαστα σὲ δύο μέρη. Στὸ Α' Μέρος παρουσιάζονται «*Οἱ ἐξισλαμισμοὶ (1645-1821)*» (σσ. 23-86). Ὁ κ. Πεπονάκης, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ φαινόμενο τῶν ἐξισλαμισμῶν, στὸ Α' κεφάλαιο («*Ἡ διαμόρφωση τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητος*», σσ. 23-67) ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ, τὴ στάση τῶν Κρητῶν ἔναντι τῶν κατακτητῶν (Βενετῶν - Τούρκων), τὴ φορολογία, τὴ διοίκηση, τὰ προβλήματα τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔτσι παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐξισλαμισμῶν καὶ ἐρμηνεύει τὰ αἴτια, τὰ ὁποῖα καὶ παρουσιάζει. Στὸ Β' κεφάλαιο («*Ἡ κατάσταση τῶν ἐξισλαμισμένων*») ἀντιμετωπίζονται: ὁ τρόπος ἐντάξεως τῶν ἀρνησιθρησκῶν, ὁ Κρηπτοχριστιανισμὸς καὶ ἡ στάση τοῦ Πατριαρχείου

Κωνσταντινουπόλεως ἔναντι τῶν ἔξισλαμισμῶν (σσ. 68-86). Ἐπισημαίνονται ἡ ἐπιείκεια ἀντιμετώπισεως τῶν νεομουσουλμάνων, ὁ συγκρητισμὸς τους, ἡ μικρὴ διάρκεια τῆς κρυπτοχριστιανικῆς ιδιότητάς τους καὶ ἡ ἀδυναμία προσδιορισμοῦ τῆς ἐκτάσεως τοῦ φαινομένου.

Τὸ Β' Μέρος εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς «Ἐπανεκχριστιανισμοὺς (1821-1899)», χωρισμένο σὲ δύο κεφάλαια. Στὸ Α' κεφάλαιο παρακολουθεῖται «Ἡ πρόοδος τῶν ἐπανεκχριστιανισμῶν» (σσ. 87-128) ποὺ ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴν ἐνίσχυση τῆς χριστιανικῆς κοινότητος στὴ δεκαετία τοῦ 1820, τὴν ἀλλαγὴ τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς στὴν ἐποχὴ τῆς Αἰγυπτιοκρατίας (1830-1840), τὶς ὀθωμανικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Hatt-i Hümayun (1856) καὶ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας (1878). Στὸ ἴδιο κεφάλαιο περιγράφεται καὶ «ὁ τρόπος τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ» (σσ. 121-128). Τὰ «Προβλήματα ἐκχριστιανισμοῦ» (σσ. 129-159), ποὺ εἶναι τὸ θέμα τοῦ Β' κεφαλαίου, προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις τῶν μουσουλμάνων τῆς Κρήτης (ἀναδιοργάνωση τῆς κοινότητάς τους, ἔξισλαμισμοί, προσηλυτισμὸς), τὴ μουσουλμανικὴ νομοθεσία ποὺ εὐνοοῦσε τοὺς Τουρκοκροῆτες (μουσουλμανικὰ δικαστήρια, ἄρνηση μαρτυρίας τῶν χριστιανῶν, ἄρνηση τῆς κληρονομιάς στοὺς ἐκχριστιανιζομένους) καὶ τὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ στάση τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ φορέων (πασάδες, συμβούλια πόλεων, προξενεῖα).

Τὴν κυρίως ἐργασία κλείνουν οἱ «Διαπιστώσεις καὶ συμπεράσματα» (σσ. 161-162).

Ἡ ὅλη ἐργασία καθίσταται καὶ ἐποπτικὴ καὶ εὐχρηστὴ ὄχι μόνο μὲ τὰ Προλεγόμενά της (σσ. 13-19), ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ Παράρτημά της, ὅπου δημοσιεύονται 4 ἀνέκδοτα ἔγγραφα, δύο πίνακες (δύναμη τῶν δύο ὁμολογιῶν στὴν περιοχὴ Μονοφατίου – γραφικὴ παράσταση κινήσεως χριστιανικοῦ καὶ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ, 1645-1924), χάρτη τῆς Κρήτης, Βιβλιογραφία, Εὐρετήριο (ὀνομάτων καὶ πραγμάτων) καὶ Resume (σσ. 163-206).

Ἐναμφίβολα ἐνώπιόν μας ἔχομε μιὰ πραγματικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα ποὺ στηρίζεται κυρίως στὸ πηγαῖο, ἀνέκδοτο καὶ μὴ, ὕλικό. Τὸ μέγεθος τῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Πεπονάκη μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ δεόντως, ὅταν κανεὶς ἀπαριθμήσῃ τὰ ἀρχεῖα ποὺ χρησιμοποίησε (2 Βενετίας, 4 Παρισίων, 3 Νάντης, 1 Βιέννης, 1 Λονδίνου, 2 Κωνσταντινουπόλεως, 4 Ἀθηνῶν, 4 Χανίων, 2 Ἡρακλείου). Ἀρετὴ τῆς ἐργασίας εἶναι καὶ ὁ συστηματικὸς τρόπος ἐκμεταλλεύσεως καὶ παρουσιάσεως τοῦ πηγαίου ὕλικου. Μειονεκτήματα τῆς ἔρευνας ἀσφαλῶς εἶναι ἡ μὴ ἐξαντλητικὴ χρῆση τῶν Ὄθωμανικῶν Ἀρχείων (περιορισμὸς σὲ κάποιες μεταφράσεις) καὶ ἡ μὴ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας ὡς τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή. Ἄν ἐπεχειρεῖτο ἡ τελευταία, τὰ συμπεράσματα σὲ ὠρισμένους τομεῖς θὰ ἦταν ἀσφαλῆστερα. Ὁ κ. Πεπονάκης μὲ τὴν παρουσιαζόμενη διδακτορικὴ του διατριβὴ ἀνοίξε ἕναν ἐλπιδοφόρο δρόμο σὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα πτυχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Ὀρθοδόξου Γένους μας. Καιρὸς εἶναι νὰ πάρουν τὴ σκυτάλη καὶ ἄλλοι συνάδελφοι, ἀφοῦ προηγουμένως ἀποκτήσουν ἀριστη γνῶση τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Οἱ λίγοι τουρκολόγοι ποὺ διαθέτει ἡ ἑλλαδικὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα δὲν ἐπαρκοῦν

νὰ μᾶς ἐτοιμάσουν ὑπεύθυνες μεταφράσεις γιὰ τὰ ἑκατομμύρια τουρκικῶν ἐγγράφων ποὺ ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τὸ Γένος μας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Gregorii Acindyni, *Refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus dialogus inter orthodoxum et Barlaamitam munc primum editae curante Juan Nadal Cañellas*, Turnhout Brepols Leuven University Press 1995.

Στὴν ἔγκριτη σειρὰ κριτικῶν ἐκδόσεων πατερικῶν ἔργων Corpus Christianorum (Series Graeca 31) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν (Βέλγιο) ἐκδόθηκαν οἱ κατὰ Γρηγορίου Παλαμᾶ Ἀντιρρητικοὶ λόγοι τοῦ Γρηγορίου Ἀκίνδυνου, ἀπὸ τὸν ἄριστο γνώστη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ παλαιογραφίας Ἰησοῦιτη Καθηγητῆ τοῦ Παπικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς Ρώμης Juan Nadal Cañellas.

Ἡ παρούσα ἐκδοτικὴ προσπάθεια εἶναι σημαντικὴ γιὰτι παρουσιάζει μίᾳ ἀκόμη πτυχὴ τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδας αὐτὴ τὴν φορὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη ἐνὸς ἀντιπалаμιστῆ καὶ πρωταγωνιστῆ τῆς δεύτερης φάσης τῆς ἔριδας (1341-1347), καὶ μάλιστα μέσα ἀπὸ τοὺς Ἀντιρρητικοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου Ἀκίνδυνου κατὰ τοῦ ἡσυχαστῆ θεολόγου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἡ μελέτη τους μᾶς δίνει τὴν δυνατότητα νὰ διευκρινήσουμε ἀρκετὰ ἄγνωστα στοιχεῖα τῆς συγκεκριμένης θεολογικῆς διαμάχης τοῦ ΙΔ' αἰῶνα καὶ νὰ προσδιορίσουμε τὸν ρόλο, τὴν δράση καὶ τὶς θεολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γρηγορίου Ἀκίνδυνου, στοιχεῖα ποὺ γνωρίζαμε μέχρι σήμερα μόνο ἀπὸ ἔμμεσες πηγές.

Μετὰ ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικὰ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέα (σελ. XIII-XXVIII), ὁ ἐκδότης ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση ζητήματα καὶ μὲ τὰ χρονολογικὰ καὶ φιλολογικὰ προβλήματα τῶν λόγων (σελ. XXIX-XC). Ἄξια παρατήρησης εἶναι: α) Τὰ σχετικὰ μὲ τὶς παραθέσεις πατερικῶν κειμένων, οἱ ὁποῖες πολλὲς φορὲς προκάλεσαν συζητήσεις, ἀναφορικὰ μὲ τὴν μορφή ποὺ παρατίθενται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ἀκίνδυνο (σελ. LXV-LXVII) καὶ β) Ἡ ἄποψη τοῦ ἐκδότη, τὴν ὁποία καὶ παλαιότερα εἶχε ἐκφράσει, ἀναφορικὰ μὲ κάποια ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ (σελ. L-LXI). Κατὰ τὸν Juan Nadal Cañellas, ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος παραθέτει ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὰ ὁποῖα δὲν μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς σημερινὲς κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρεῖ ὅτι μαθητὲς τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἄλλοίωσαν τὰ ἔργα τοῦ διδασκάλου τους προκειμένου νὰ ἀπαλείψουν ἀπ' αὐτὰ τὰ θεολογικὰ ἐκεῖνα σημεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὀρθοδοξία του. Ἡ ἄλλοίωση αὐτὴ, κατὰ τὸν Juan Nadal Cañellas, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ παρατιθέμενο κείμενο τοῦ Γρηγορίου Ἀκίνδυνου, τὸ ὁποῖο παραδίδει κείμενο διαφοροτικό, σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἀπὸ τὸ παραδεδομένο τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ (πρβλ. *O.C.P.* 40 (1974), σελ. 233-285). Στὴ συνέχεια περιγράφονται ἀναλυτικὰ οἱ δύο μοναδικοὶ κώδικες *Monacensis graecus* 223 καὶ *Marcianus graecus* 155, στοὺς ὁποίους περιέχονται ἀντίστοιχα τὰ δύο

ἔργα τοῦ Γρηγορίου Ἀκίνδυνου «*Λόγος ἀντιρρητικὸς κατὰ τῶν αὐτῶν ἀθέων δογμάτων*» καὶ «*Διάλεξις τοῦ κακοδόξου Παλαμᾶ μετὰ Ὁρθοδόξου*» (σελ. LXVIII-LXXVI).

Στὸ πρῶτο ἔργο ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος θέτει κάποια ἐρωτήματα ἢ διλήμματα ἀναφορικὰ πρὸς τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ (I-III, 49) καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀνασκευάσει τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ «*Διάλεξις Ὁρθοδόξου μετὰ βααρλαμίτου κατὰ μέρος ἀνασκευάζουσα τὴν βααρλαμίτιδα πλάνην*» (*Συγγράμματα Γρηγορίου Παλαμᾶ*, ἔκδ. Παν. Χρήστου, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 164-218). Στὴ συνέχεια ἀσχολεῖται μὲ τὴν διδασκαλία καὶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Μεσσαλιανισμοῦ (III,50-IV,14) καὶ τέλος ἀνακεφαλαιώνει, μὲ βάση τὰ ἱστορικὰ καὶ θεολογικὰ δεδομένα, ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδας (IV,15-61).

Τὸ δευτέρου ἔργο ἀποτελεῖ ἀπομίμηση τοῦ ἔργου «*Διάλεξις*» τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ἄλλωστε ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο, χαρακτηρίζεται δὲ ὡς ἡ μικρὴ ἀντίρρηση τοῦ Γρηγορίου Ἀκίνδυνου στὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ (σελ. 411-430).

Ἡ χρονολόγηση τῶν δύο Ἀντιρρητικῶν λόγων προσδιορίζεται τὸν Ἰανουάριο - Φεβρουάριο τοῦ 1343, δηλαδὴ μετὰ παρέλευση ἐξαμήνου ἀπὸ τὴν συγγραφή τοῦ ἔργου «*Διάλεξις*» τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὴν Ἀνοιξὴ τοῦ 1342.

Σημαντικὴ προσφορὰ τῆς ὅλης προσπάθειας τοῦ Καθηγητῆ Juan Nadal Cañellas εἶναι καὶ ἡ ἔρευνα στὰ ἀντιπалаμικά ἀνθολόγια (*florilège*) (Vatic. grec. 604, Vatic. grec. 1096, Barber. grec. 291) γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν παρὰλληλων πηγῶν καὶ μαρτυριῶν (πρβλ. σελ. 472).

Ἀκολουθοῦν οἱ πίνακες ὀνομάτων καὶ ὄρων, τῶν χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τῶν Πατέρων καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τόσο ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες κριτικὲς ἐκδόσεις, ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ J-P. Migne (σελ. 433-485).

Μὲ τὴν παρούσα ἐκδοσὴ τῶν «*Ἀντιρρητικῶν λόγων*», τῶν ἤδη ἐκδεδομένων Ἐπιστολῶν του, ἀπὸ τὴν A. Hero Constantinide (*Letters of Gregory Akindynos*, Washington 1983) καὶ τοῦ ἀναμενόμενου δευτέρου τόμου μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Γρηγορίου Ἀκίνδυνου ἀποκοτῶμαι μία ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὶς θεολογικὲς ἀντιλήψεις ἀλλὰ καὶ τὴν γενικότερη συμμετοχὴ του στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα τοῦ ΙΔ' αἰῶνα. Τέλος θεωροῦμε ὅτι τόσο ἡ ἐπιστημονικὴ προσφορὰ τοῦ Καθηγητῆ Juan Nadal Cañellas, ὅσο καὶ ἡ ἄρτια ἐκδοσὴ τῆς ἐγκριτῆς σειρᾶς κριτικῶν ἐκδόσεων πατερικῶν ἔργων *Corpus Christianorum* τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν (Βέλγιο) χρῆζουν συγχαρητηρίων καὶ ἐπαίνων πολλῶν γιὰ συνέχιση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς ὅλης προσπάθειας.

Ἄρχιμ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΑΒΒΑΤΟΣ